

OP LOSSE SCHROEVEN

gids bij de tentoonstelling

N

Nederlands

Museum
Dr. Guislain
Gent

LICHAAM EN GEEST

A

Anoniem, *Bij veele zit de kei in 't hoofd om dat men in de wind gelooff, 1720, gravure.* Collectie Nauta, Rotterdam

De keisnijding is een motief uit de laatmiddeleeuwse literatuur, waarin een kwakzalver iemand doet geloven dat hij zijn domheid kan genezen door een kei uit zijn hoofd te verwijderen. Het werd een symbool van goedgelovigheid of dwaasheid. Men geloofde ook dat de keisnijding waanzin kon genezen. De praktijk ging uit van de veronderstelling dat een insect, spin, vlieg of kever tijdens de slaap door de neusgaten in het hoofd terecht kwam en daar in een steen veranderde, die waanzinnig maakte. Rondreizende kwakzalvers zouden uit dit volksgeloof munt geslagen hebben door op kermissen en markten de kei zogezegd weg te snijden.

Anoniem, *Landschap, 18de eeuw, olie op doek.* Archief Gent

Joseph Guislain (1797-1860) zag een therapeutisch nut in schilderen naar de natuur. Het lokte de zieke naar buiten en had een genezend effect. Guislain bracht zelf een kunstcollectie bijeen met onder andere vele landschappen, maar ook stillevens, portretten en religieuze taferelen.

‘De zieke zal bij voorkeur in de schilderkunst het genre van de landschappen en de zeezichten verkiezen. [...] Deze verstrooiing leidt op een natuurlijke manier naar een andere. Bij de minste vooruitgang die de schilder maakt, is hij gehaast door het verlangen

de natuur te raadplegen; zijn grootste zorg en al zijn genot bestaan weldra slechts uit wandelingen die hij maakt op het platteland.’

B

Badtherapie, 1ste helft 20ste eeuw,
foto. Museum Dr. Guislain, Gent

Baden en douches hebben een heilzaam, rustgevend effect. Deze eeuwenoude overtuiging wordt aan het begin van de twintigste eeuw ingezet door psychiaters die experimenteren met de intentie, de frequentie en de duur van watersessies. Onrustige patiënten worden uren-, soms dagenlang behandeld met lauwe baden. Het zou positieve effecten hebben op gemoed, slaap en eetlust. Koude en warme douchesessies zouden patiënten kalmeren. Ethische bezwaren maken een einde aan de hydrotherapieën en effenen het pad voor de herontdekking van de actievere arbeidstherapie.

Buste Joseph Guislain, s.d., plaaster.
Museum Dr. Guislain, Gent

‘Wijs is de arts die de passies kent’: hiermee sloot Joseph Guislain (1797-1860) zich aan bij de school van Philippe Pinel (1745-1826) en Jean-Etienne Esquirol (1772-1840). De morele oorzaken waren belangrijker dan de fysieke en de passies waren veruit de belangrijkste. Op een subtiele manier verbond Guislain de morele problematiek van zijn Franse leermeesters met de organische kijk van de (vooral) Duitse frenologie. Volgens de Gentse aliënist

waren geestesziekten in tegenstelling tot de theorie van Gall niet noodzakelijk te wijten aan een hersenletsel, maar konden ze evengoed veroorzaakt zijn door morele problemen. De hersenen waren de zetel van de geestesziekte, maar niet noodzakelijk de oorzaak.

C

Santiago Ramon y Cajal, tekening van zenuwcellen uit: *Trabajos del Laboratorio de investigaciones biológicas de la Universidad de Madrid, 1911, Madrid.* Museum Dr. Guislain, Gent

Volgens de vader van de moderne neurowetenschap Santiago Ramon y Cajal (1852-1934) waren hersencellen losse eenheden die voortdurend met elkaar in contact staan om informatie door te sluizen. Tot dan werd aangenomen dat het zenuwstelsel één structuur was zonder aparte componenten. De nauwkeurige en esthetische tekeningen uit zijn *Revista trimestral de histologia normal y patologica* (1888) werden wereldberoemd en hadden een grote impact op de ontwikkeling van de neurowetenschap. Zijn theorie bleek te kloppen: via elektrische signalen communiceren hersencellen boodschappen naar elkaar en voeren ze gesprekken in ons hoofd.

Pierre Camper, *Dissertation physique, 1791, Utrecht.*

Museum Dr. Guislain, Gent

De Nederlandse geneeskundige Petrus Camper (1722-1789) zette de meting van de gelaatshoek op de kaart. Die bepaalde of iemand het dichtst bij de aap, bij een primitief volk of bij de blanke Europeaan stond. De gelaatshoek

ontstaat door in het zijaanzicht van de schedel neuswortel en gehoorgang door denkbeeldige lijnen te verbinden met de voorste snijtanden in de bovenkaak en het meest vooruitgestoken deel van het voorhoofd. Griekse beelden hadden de grootste hoek, apen de kleinste. Hoewel Camper benadrukte dat dit slechts een uiterlijke betekenis had – handig voor tekeningen –, trok een lange stoet antropologen en schedelmeters verdergaande conclusies.

D

Mark De Fraeye, *Mongolia, Male & Female Shaman, 1998, foto.* Collectie De Fraeye-Verburg. Koning Boudewijnstichting. Museum Dr. Guislain, Gent

De sjamaan, aan wie geneeskragtige eigenschappen worden toegeschreven, vormt de verbinding tussen twee werelden. Door bepaalde rituelen kan hij of zij contact leggen met voorouders of geesten. Met repetitieve muziek, dans en rituelen wordt een trance bereikt die de toegangspoort opent voor de geestenwereld. Vaak begrijpt niemand behalve de sjamaan zelf wat de tekens zijn die geesten naar deze wereld zenden. Wie gebukt gaat onder zwaar psychisch lijden doet weleens een beroep op deze praktijk. In sommige culturen bestaat het sjamanisme naast andere geloofspraktijken.

Giambattista della Porta, *Della fisiognomia di tutto il corpo humano, 1637, Rome.* Museum Dr. Guislain, Gent

Deze herdruk van Giambattista della Porta's standaardwerk uit 1586 bevat talrijke mens-diervergelijkingen. Hij grijpt terug naar Aristoteles, die

het hoofd zag als zetel van het bewustzijn en het gelaat als spiegel van de ziel. Della Porta's theorieën vertonen verwantschap met hedendaagse ideeën over het epilieren van wenkbrauwen. Rechte wenkbrauwen duiden op goed-aardigheid, omhooglopende op gevoel voor humor én huichelarij. Wijd opengesperde ogen zouden voor schaamteloosheid staan.

Denmark, *Headlines*, 1994, zwarte inkt op wit vloeipapier.

Museum Dr. Guislain, Gent

De massa boeken en kennismateriaal die na zijn studies kunstgeschiedenis opeengestapeld lag langs de muren van zijn kamer, bracht Denmark (1950) niet de verwachte rust. Als reactie op de overheersbare informatiestroom startte hij begin jaren zeventig met het versnijden, vouwen, persen en verlijmen van boeken, kranten en tijdschriften, die hij omvormde tot sculpturen en installaties. *Headlines* is een beeldend statement dat in de rand van de archiefinstallaties gelezen kan worden. Het werk bestaat uit 365 verschillende nauwgezette afdrukken van zijn voorhoofd, in zwarte inkt op wit vloeipapier. Met slagstempels werden 24 hersenactiviteiten onderaan het papier ingeklopt, zoals *classifying, deciding, desiring, doubting, fearing, forgetting, knowing, understanding*.

Derde stadium van syfilis, jaren 1930, was. Museum Dr. Guislain, Gent

Dementia paralytica is een vorm van neurosyfilis, het derde stadium van onbehandelde syfilis, voor het eerst beschreven in de negentiende eeuw. Het kwam vaak voor in de toenmalige psychiatrie, maar vandaag wordt de

diagnose nog zelden gesteld. De symptomen waren grootheidswaanzin, dementie, depressiviteit en geestelijke aftakeling. Dementia paralytica werd, voor de ontwikkeling van penicilline, behandeld met koortskuren. Op dit wassen hoofd uit het Sint-Norbertusinstituut in Duffel worden de symptomen afgebeeld. Wassen beelden werden tot midden twintigste eeuw in medische opeidingen gebruikt als studiemateriaal.

Rembert Dodoens, *Cruydt-Boeck*, 1608, Antwerpen. Museum Dr. Guislain, Gent

In zijn *Cruydt-Boeck* (1608) maakte de arts en botanicus Rembert Dodoens (1517 of 1518-1585) een indeling van verschillende planten en hun 'potenties'. Dodoens had een grote belangstelling voor de geneeskrachtige werking van bijvoorbeeld rozemarijn en lavendel, twee ingrediënten uit een zestiende-eeuws recept voor een 'siroop tegen gestoordheid'. In de volgende eeuwen bleef men experimenteren met kruidenmengsels, ook binnen een psychiatrische context. Planten als valeriaan en sint-janskruid, maar ook slangenwortel werden eeuwenlang gebruikt bij de behandeling van geestesziekten. In het midden van de twintigste eeuw werd zijn bestanddeel reserpine zelfs gedestilleerd om te verwerken in medicijnen zoals Serpasil, toegediend bij psychotische en overspannen patiënten.

Guillaume Duchenne de Boulogne, *Elektrotherapie*, midden 19de eeuw, reproductie.

De Franse neuroloog Guillaume Duchenne (de Boulogne) (1806-1875) was een van de grondleggers van het onderzoek naar de elektrische stimulatie

van spieren. Hij gebruikte elektriciteit niet alleen als therapie, maar ook als een middel om de anatomie van het lichaam te bestuderen. Zijn iconische foto's tonen hoe hij door middel van elektrische stimulatie gezichtsuitdrukkingen oproept bij proefpersonen. Zo ontdekte hij dat bij een spontane glimlach niet alleen de spieren rondom de mondhoeken in beweging komen, maar ook de spieren rond de ogen actief zijn. Deze oprechte glimlach wordt de Duchenneglimlach genoemd.

E

Elektroshocktoestel, s.d., hout en metaal. Museum Dr. Guislain, Gent

Vanaf de negentiende eeuw werd elektriciteit ingezet om de zenuwen te bespelen. In de jaren 1930 bleken elektrische shocks een gunstige invloed te hebben op depressies en symptomen van schizofrenie. Elektroshocktherapie werd massaal toegepast en wordt vandaag nog steeds – weliswaar onder verdoving – uitgevoerd. Nieuwe, experimentele therapieën werden vaak toevallig ontdekt. Omdat onrustige geesteszieken handelbaarder bleken na hoge koorts, werd bloed van malaria-lidmers ingespoten om zo kunstmatig koorts op te wekken. De Oostenrijkse arts Manfred Sakel (1900-1957) merkte op hoe schizofrene patiënten na een coma aan de beterhand waren. Met de insuliner therapie werd een gelijkaardig effect beoogd. Een dosis insuline verlaagde de suikerspiegel en liet de patiënt in een comateuze toestand belanden, waarna hij gewekt werd met een suikeroplossing.

Experimentele psychologie, s.d., foto. Museum Dr. Guislain, Gent

Via proeven bestuderen experimentele psychologen de basisfuncties van de hersenen, waaronder sensatie en perceptie, geheugen, cognitie, motivatie, emotie... De basis voor deze tak van de psychologie werd gelegd in de negentiende eeuw, met grondleggers als Wilhelm Wundt en Gustav Fechner. Tot dan toe was de psychologie een grotendeels theoretisch vak, waarbij allerlei denkbeelden over de werking van de menselijke geest en het menselijk gedrag werden geponereerd, zonder dat ze in de praktijk systematisch werden getoetst.

F

Walter Freeman, Lobotomie uit: *Psychosurgery in the Treatment of Mental Disorders and Intractable Pain, 1950, Oxford.* Museum Dr. Guislain, Gent

Als psychische stoornissen verankerd zitten in het lichaam, zo geloofden psychiaters in de eerste helft van de twintigste eeuw, kunnen experimentele behandelingen die hier rechtstreeks op inwerken oplossingen bieden. Elektroshocktherapie is bekend en nog steeds in gebruik, lobotomie is ondertussen berucht. Bij deze ingreep werden verbindingsbanen tussen de frontale lobben van de hersenen en de hersenstam doorgesneden. De techniek, vooral door de Amerikaanse neuroloog Walter Freeman (1895-1972) veelvuldig toegepast, was niet zonder risico. Hoewel een depressie of angststoornis ermee genezen leek, was ook het gevoelsleven en het zelfbewustzijn van de patiënt vaak verdwenen.

**Frenologische schedel,
19de eeuw, bot en inkt.**

Museum Dr. Guislain, Gent

Volgens de Weense arts Franz Joseph Gall (1758-1828) kon het innerlijk gelezen worden door te speuren naar bobbels op de schedel. Gall maakte een lokalisatiekaart van de hersenen om karaktereigenschappen te bepalen. Een sterk ontwikkelde karaktertrek vertoonde een uitstulping op de schedel, minder ontwikkelde eigenschappen waren niet voelbaar. Schedels van genieën, criminelen en geesteszieken vond Gall het interessantste studiemateriaal omdat ze de sterkst uitgesproken karakteristieken hadden. De frenologie groeide uit tot een westerse modetrend. Zelfs werkgevers huurden frenologen in om sollicitanten te testen.

G

Getrepaneerde schedel, 16de-17de eeuw, been. Museum Dr. Guislain, Gent

Al sinds het neolithicum werd de schedelboring gebruikt als behandeling tegen krankzinnigheid. Aangezien de oorzaak van geestesziekte werd gezocht bij een boze geest in het hoofd, probeerde men de geest te laten ontsnappen door een gat te boren in de schedel. Sommige getrepaneerde schedels vertonen rond de wondrand nieuw kraakbeen. Dit bewijst dat de persoon in kwestie na de ingreep nog lange tijd heeft geleefd, hoewel de mogelijkheden tot verdoving en ontsmetting zo goed als onbestaande waren. Vanaf de 16de eeuw werden schedelboringen uitgevoerd met een trepanatieset. Niet langer om geesten te laten ontsnappen, maar wel om bloed dat drukte op de hersenen te laten wegvloeien.

**Francisco José de Goya y Lucientes,
Binnenplaats met waanzinnigen,
1793-1794, reproductie.**

Francisco de Goya (1746-1828) maakte verschillende werken waarin geesteszieken te zien zijn. *Binnenplaats met waanzinnigen* schilderde hij in 1793-1794 na een bezoek aan een krankzinnigengesticht in Zaragoza. Het werk is een verholten kritiek op de behandeling van geesteszieken, maar evenzeer een onderzoek naar wat waanzin nu precies is. Zo tonen de gezichten van de twee figuren op de voorgrond typische uitdrukkingen van waanzin. De blikken van de overige personages zijn gericht op twee worstelende mannen. Hij beeldt ze af in een klassieke pose, die kracht uitstraalt. Door ze te plaatsen binnen een duistere, onmuurde omgeving stelt hij de vraag naar hoe een mens, die fysiek gezond en sterk is, toch een zwakke geest kan hebben.

H

**Hersensnijmachine van professor
André Dewulf, 20ste eeuw, foto.**

Museum Dr. Guislain, Gent

In het midden van technologische ontwikkelingen op het vlak van medische beeldvorming, zoals radiologie en hersenscans, werkte professor André Dewulf (1903-2000) op een zolder van het Universitair Psychiatrisch Centrum Sint-Kamillus in Bierbeek aan een polytroom voor neuroanatomisch onderzoek. Met dit apparaat, gemaakt uit roestig ijzer en onderdelen die voor constructiedoeleinden waren bedoeld, werden fijne hersencoupees gesneden en vervolgens onder de microscoop bestudeerd. Dewulf deed baanbrekend

onderzoek naar de structuur van de hypothalamus. Dankzij de inzichten van de hedendaagse fysica staan we vandaag verder in het bestuderen van de hersenen. Neurowetenschappers kunnen dieper graven en uiteenlopende technieken gebruiken om gericht en specifiek onderzoek te verrichten.

Hippocrates, Magni Hippocratis medicorum omnium facile principis, opera omnia quae extant, 1657, Genève. Museum Dr. Guislain, Gent

Volgens Hippocrates (ca. 460-370 v.C.) lag de oorzaak van ziekte in een onevenwicht van de lichaamssappen. Dit kon te wijten zijn aan gedrag, zoals overmatig alcoholverbruik, of externe factoren, zoals het weer. Het kwam erop aan de juiste diagnose te stellen op basis van eenvoudig onderzoek, bijvoorbeeld door handoplegging bij koorts. De arts stelde de kenmerken vast: koud of warm tegenover droog of vochtig. Die combinatie bepaalde om welk lichaamssap het ging en waar een kuur aan gekoppeld kon worden. Er was geen sprake van een onderscheid tussen lichaam en geest. Met zijn biologische opvattingen over het karakter van geestesziekte is hij de eerste die breekt met de verklaringen uit de sfeer van de boze hogere machten. Galenus (131-211) nam de meeste opvattingen van Hippocrates in verband met geestesziekte over.

I

Ingeslikte voorwerpen ontdekt op röntgenfoto's, s.d. Museum Dr. Guislain, Gent

Deze voorwerpen werden gelokaliseerd via röntgenfoto's. Het toont hoe

patiënten naalden, kroonkurken, paperclips en punaises inslikten als een vorm van zelfverminking of het gevolg van een dwangneurose. De radiologie bood in dit geval een zeer concrete oplossing. Breder beschouwd was het een revolutie in de geneeskunde. Voor de ontdekking van de x-stralen in 1895 kon de binnenkant van het menselijk lichaam enkel bekeken worden door middel van een autopsie. De radiologie liet toe de werking en het falen van de hersenen beter te bestuderen. Er verschenen CT-scanners en MRI-scans die het zenuwstelsel driedimensionaal in beeld brachten. In de lijn van wetenschappers zoals Franz Joseph Gall (1758-1828) werden functielokalisaties van de hersenen verder onderzocht. Specifieke zones werden gekoppeld aan pijnprikkels of aan het nemen van morele beslissingen.

J

Gerbrandus Jelgersma, Atlas anatomicum cerebri humani. 168 doorsneden van menselijke hersenen, 108 lichtdrukplaten naar photographische opnamen van praeparaten, 1931, Amsterdam. Museum Dr. Guislain, Gent

Gerbrandus Jelgersma (1859-1942) staat bekend om zijn neuroanatomisch onderzoek en de beroemde hersenatlas waaraan hij 25 jaar werkte. Hersenanatomie speelde een belangrijke rol in zijn denken over aandoeningen zoals neurasthenie, hysterie, chorea en epilepsie. Aan het begin van zijn carrière ging hij ervan uit dat elke ziekte herleid kon worden tot een lichamelijk defect. Later kreeg hij interesse voor het 'ongeweten geestesleven' en

Freuds inzichten rond het onbewuste. Jelgersma vulde op die manier zijn neurologische en anatomische kennis aan met opvattingen uit andere vakgebieden die handelden vanuit een psychisch oogpunt.

Viviane Joakim, uit de reeks *Secrets of Souls*, 2004-2005 en 2016, foto. Museum Dr. Guislain, Gent

De sofa is een van de meest iconische beelden van de psychotherapie. Sinds Sigmund Freuds (1856-1939) *talking cure* is de sofa een wezenlijk onderdeel geworden van de psychoanalytische praktijk. In de gesprekskuur wordt met vrije associatie doorgedrongen tot onbewuste drijfveren. Elke analysant ervaart al snel dat de voorwaarde voor het vrije associëren — het opheffen van alle remmingen bij het spreken — geen makkelijke opdracht is. De psychoanalyse was de belangrijkste wegbereider voor veel vormen van gespreks therapie die zich in de twintigste eeuw steeds meer op de geest, het gedrag en het spreken zouden gaan oriënteren. In 2004 en 2005 fotografeerde Viviane Joakim kabinetten van psychiaters, psychologen en psychoanalytici en bracht ze samen in de reeks *Secrets of Souls*.

K

Fritz Kahn, Infografiek van het menselijk lichaam uit: *Het leven van de mens*, 1939, Amsterdam. Museum Dr. Guislain, Gent

De in Duitsland geboren Joodse arts Fritz Kahn (1888-1968) was een pionier in de zogenaamde infografiek. Deze methode maakt gebruik van tekeningen om informatie over te brengen. In zekere

zin is Kahn de voorloper van de populaire Franse animatiereeks *Er was eens... het leven*, waarin de werking van het menselijk lichaam aan kinderen wordt uitgelegd. Vooral de boeken *Das Leben des Menschen* waren razend populair en werden veelvuldig vertaald. Met begrijpelijke tekeningen slaagde Kahn erin complexe aspecten van de werking van het menselijk lichaam te visualiseren. Net als vele andere Joodse geleerden en schrijvers belandden zijn boeken tijdens de Kristallnacht op de brandstapels van de nazi's. Na de oorlog werd zijn werk vele malen herdrukt, behalve in Duitsland.

Mathew Kneebone, *Curse of the Walking Techbane*, uit de reeks *Mechanical Systems Drawing*, 2016, IBM electrographic en grafietpotlood op papier. Museum Dr. Guislain, Gent

In de negentiende eeuw geloofden spiritualisten in de link tussen magnetische velden en menselijke 'levenskracht'. Het menselijk lichaam had volgens hen een onzichtbare magnetische uitstraling, ook aura genoemd, die een invloed had op de emotionele en spirituele toestand van een persoon. De *Techbanes* van vandaag geloven dat een te actieve energetische kracht in hun lichaam zorgt voor storingen in het magnetische veld. Een wandeling buitenshuis kan een straatlicht doen uitvallen of een autoradio op een andere frequentie afstemmen. De werken van Mathew Kneebone (1982) onderzoeken hoe wij ons verhouden tot technologische innovaties.

Kopsneppers, s.d., metaal. Museum Dr. Guislain, Gent

In de middeleeuwen werden ader-

latingen toegepast om een teveel aan bloed te verwijderen of ‘slecht bloed’ van geesteszieken te ‘zuiveren’. Door verwarmde glazen koppen op de huid te plaatsen werd meer bloed naar een bepaalde zone in het lichaam aan-gevoerd. Kopsneppers maakten met kleine mesjes incisies in de huid waardoor het bloed kon wegvloeien. Nog steeds wordt de techniek van ader-latingen gebruikt. Zo worden er bij-voorbeeld bloedzuigers ingezet bij sommige medische behandelingen.

L

Albert Londe, *Note sur l'application de la méthode de M. Roentgen*, uit: *Nouvelle Iconographie de la Salpêtrière*, deel 9, 1896, Parijs.

Museum Dr. Guislain, Gent

Tot het einde van de negentiende eeuw kon de binnenkant van het mense-lijk lichaam enkel bekeken worden door middel van een autopsie. Toen Wilhelm Röntgen (1845-1923) in 1895 de x-stralen ontdekte, hadden psychiaters en neuro-logen meteen interesse: ‘Zodra de prach-tige ontdekking van M. Roentgen werd gepubliceerd, hebben we de experimen-ten van die buitenlandse wetenschapper willen herhalen, die gezien de conse-quenties binnen de pure natuurkunde blijk moeten geven van toepassingen binnen de geneeskunde en chirurgie. [...] We gaan door met deze experimenten en hopen de lezers van de *Nouvelle Icono-graphie de la Salpêtrière* bewijs hiervan voor te leggen over verschillende onder-werpen bij uiteenlopende botlaesies, of breuken waarbij we op zoek zijn naar vreemde lichamen waarbij het voordien onmogelijk was de locatie te bepalen.’

Albert Londe, *Suggestions par les sens dans la période cataleptique du grand hypnose*, uit: *Nouvelle iconographie photographique de la Salpêtrière*, deel 4, 1891, Parijs. Museum Dr. Guislain, Gent

‘Na haar onder hypnose gebracht te hebben, hebben wij een *rood glas* voor haar ogen geplaatst. Onmiddellijk is er op haar gezicht een grote angst te zien. Ze heft haar armen op en haar ogen, die in de verte staren, lijken een vreselijk schouwspel waar te nemen (Pl. VI, fig. 1). *Blauw glas*. — Ze werpt haar ogen ten hemel, brengt haar handen in de lucht in gebedshouding samen en eindigt met op haar knieën te gaan neerzitten. (Pl. VI, fig. 2). *Geel glas*. — Ze fronst haar wenk-brauwen, ze knippert met haar oogleden en plaatst haar handen als een scherm voor haar ogen, alsof ze zich wil be-schermen tegen een te sterk licht.’

M

James Tilly Matthews, *The Air Loom* uit: John Haslam, *Illustrations of Madness: Exhibiting a Singular Case of Insanity, and a No Less Remarkable Difference of Medical Opinion: Developing the Nature of Assailment, and the Manner of Working Events; with a Description of the Tortures Experienced by Bomb-Bursting, Lobster-Cracking and Leng-thening the Brain. Embellished with a Curious Plate*, 1810, Londen.

Bethlem Museum of the Mind, Kent

James Tilly Matthews (1770-1815) geloofde dat een apparaat met de naam ‘The Air Loom’ zijn lichaam en geest verstoorde en controleerde. Deze Londense theemaker kwam in 1797 terecht in het Bedlamgesticht. Matthews maakte zorgvuldige beschrijvingen en

een tekening van het toestel. In zijn overtuiging werd The Air Loom aangestuurd door 'the Glove Woman', 'Sir Archy', 'Jack the Schoolmaster' en 'The Middleman': een bende die hem niet alleen folterde vanop een afstand, maar ook continu aantekeningen maakte bij wat hij deed. Of hoe de psychoticus alternatieve manieren bedenkt om wanen te benoemen, te begrijpen en zo zijn wereld structuur te geven.

Hieronimo Mengo, *Flagellum Daemonum Exorcismos Terribiles*, 1587, Venetië. Museum Dr. Guislain, Gent

De Italiaanse Franciscaan Hieronimo Mengo, door velen gezien als de vader van het exorcisme, schreef *Flagellum daemonum, exorcismos terribiles, potentissimos, et efficaces (...)* in 1587. Aan de hand van zeven duiveluitdrijvingen legt hij uit hoe een bezetene kan herkend worden, welke zielen het meest vatbaar zijn voor de duivel en met welke hulpmiddelen een exorcist ten strijde moet trekken.

Friedrich Anton Mesmer, *Mesmerismus, oder, System der Wechselwirkungen: Theorie und Anwendung des thierischen Magnetismus als die allgemeine Heilkunde zur Erhaltung des Menschen*, 1814, Berlijn. Museum Dr. Guislain, Gent

Franz Anton Mesmers (1734-1815) methode lag ver van de toenmalige natuurwetenschappelijke benadering en was dus onmogelijk te bewijzen. Hij zou nooit een lichaam opensnijden, zich inlaten met anatomie of behandelingen met purgeren en aderlatingen voorschrijven. Steunend op zijn 'kennis' over astrologie zag Mesmer een verbinding tussen het lichaam en het universum

via het magnetische veld. Door gebruik van magneten en metaal zou hij zieken kunnen helpen om die verbinding te herstellen. Verklaringen vinden was onmogelijk. Zijn theorie was een herstel van de magie in een gerationaliseerde wereld.

P

Philippe Pinel, *Nosographie philosophique, ou la méthode de l'analyse appliquée à la médecine*, 1818, Parijs. Museum Dr. Guislain, Gent

De begindagen van de gestichtspychiatrie bleven doordrenkt van de humorenleer. De behandeladviezen waren zeer traditioneel en gericht op het lichaam: aderlatingen, koude kompressen en blaren trekken, maar ook de verschillende organen als de maag, de darmen en de geslachtsorganen moesten in het oog gehouden worden. De grote ommekeer kwam er met de morele behandeling waarbij de invloed van de geest aan belang won. Een belangrijke figuur was de Fransman Philippe Pinel (1745-1826), die voor zijn aanstelling als hoofdarts van het Hôpital de la Salpêtrière in 1795 een aanhanger was van het mesmerisme en het dierlijk magnetisme. Ook de frenologie was hem niet vreemd. Nadien veranderde zijn persoonlijke missie. Waar hij in enkele van zijn vroegste artikelen ziektebeelden beschreef in termen van temperamenten en humoren, zou zijn aandacht langzaam verschuiven naar de Engelse morele behandeling.

Psychofarmaca, 2de helft 20ste eeuw. Museum Dr. Guislain, Gent

De eerste psychofarmaca werden

pas in de jaren 1950 ontwikkeld. In psychiatrische ziekenhuizen verscheen medicatie zoals Lithium om manische patiënten in balans te brengen, het antidepressivum Imipramine of het antipsychoticum Haloperidol (Haldol). De impact was groot: de psychiatrie kwam terecht in een periode van 'chemische stilte'. Hoe de stoffen precies werkten was onduidelijk, maar er kwam rust in de ziekenhuizen en voor patiënten werd een leven buiten de instelling opnieuw mogelijk. Hoewel critici wezen op de loutere bestrijding van symptomen, de bijwerkingen en gevaren voor verslaving of tolerantie, veroverden de psychofarmaca in de jaren 1960 steeds meer terrein.

S

Schriktherapie, gravure uit: Joseph Guislain, *Traité sur l'aliénation mentale et sur les hospices des aliénés*, 1876, Amsterdam. Museum Dr. Guislain, Gent

Het opwekken van plotse angst had volgens Joseph Guislain (1797-1860) een gunstig therapeutisch effect. Schriktherapieën werkten meestal met water: koude douches, een 'besproeiingsbad' of een 'verrassingsbad'. 'Het apparaat bestaat uit een kleine Chinese tempel', schrijft Guislain, 'waarvan het interieur een beweegbare ijzeren kooi bevat die in het water zinkt door haar eigen gewicht. Men leidt de krankzinnige binnen in dit huisje: een helper sluit de deur langs de buitenkant, terwijl een andere een hendeltje bedient waardoor de zieke ondergedompeld wordt in het water. Nadat men de gewenste behandeling heeft uitgevoerd, laat men de machine weer omhoog komen.'

Statistiekboek Sint-Jozefhuis, 1851, papier. Erfgoedhuis Zusters van Liefde JM, Gent

Joseph Guislain (1797-1860) geloofde in een combinatie van therapeutische middelen, zoals baden en buitenlucht, maar ook isolement en medicatie. Een onderverdeling tussen lichamelijke of geestelijke methodes was volgens hem nutteloos, want 'als opium de patiënt laat zingen is het dan een geestelijk middel? En als opium de zieke laat slapen, dan een lichamenlijk?' In een statistiekboek uit 1851 staat geschreven hoe anderhalve kilogram opium diende voor de behandeling van dertien patiënten. Veertig gram purper vingerhoedskruid werd als kalmerend middel toegediend bij een manische patiënte. Met een balsem op basis van varkensvet werd de kaalgeschoren schedel meermaals ingewreven. Ook behandelingen met rode kinawijn, kwik, valeriaan, jodide en koper- of kininesulfaat kwamen regelmatig voor.

T

Simon Thomassin, *Le Cholérique, Le Sanguin, Le Flegmatique, Le Melancolique*, 1695, gravure.

Museum Dr. Guislain, Gent

Vandaag maken we een onderscheid tussen hoe ons lichaam aanvoelt en hoe onze geest daarmee omgaat, maar oorspronkelijk was er geen sprake van een dualiteit tussen lichaam en geest. De kosmos bestond uit vier elementen (aarde, lucht, water en vuur), het jaar uit vier seizoenen, dus moest het lichaam ook vier elementen bevatten. Die elementen, de lichaamsvochten, werden gecombineerd met vier kenmerken:

vochtig, droog, warm en koud. Deze kenmerken hoorden op hun beurt bij vier karakters of temperamenten.

V

Arthur Van Gehuchten, *Les maladies nerveuses, 1920, Leuven.* Museum

Dr. Guislain, Gent

Arthur Van Gehuchten (1861-1914), de eerste Belgische professor in de neurologie, visualiseerde zijn onderzoek met tekeningen, foto's en film. Hij was een wereldautoriteit in zijn vakgebied. Zijn werk beïnvloedde de meest gerenommeerde wetenschappers van het moment. Onder hen Ramón y Cajal (1852-1934), met wie Van Gehuchten levenslang correspondeerde en de interesse deelde om onderzoeksresultaten te illustreren. Van Gehuchten gebruikte beelden van patiënten met parkinson, chorea, dystonie en histerie in zijn lessen, tijdens congressen en in vaktijdschriften.

W

Johannes Wier, *De praestigiis daemonum, & incantationibus ac veneficiis libris sex, postrema editione sexta aucti et recogniti, 1583, Bazel.* Museum Dr. Guislain, Gent

Op het hoogtepunt van de heksenvervolging schreef de arts Johannes Wier (1515-1588) een boek waarin hij ingaat tegen de veroordeling en executie van als heks bestempelde vrouwen. De oorzaak van hun gedrag was volgens Wier eerder te vinden in ziekte, ouderdom of wanen: 'Heksen zijn oude vrouwspersonen, meestal van gebrekkige conditie en bedaalde leeftijd, niet

geheel bij zinnen, werkzame ellendige stumpers, in wier fantasie en verbeelding, als zij met melancholie beladen of moedeloos zijn, de duivel als zeer subtiele geest binnensluipt en zich verstoppt. De heksen hebben hun verstand verloren door hun hoge leeftijd, door wanhoop en ellende, door het gebrek van hun fantasie en door de zalven die hen razend maken.'

CLASSIFICATIE

A

Advertentie voor psychofarmaca in Tijdschrift voor psychiatrie, jaren 1990.

Museum Dr. Guislain, Gent

Na de opkomst van psychofarmaca volgen campagnes in medische tijdschriften. Hoewel ze gericht zijn op artsen, wordt de boodschap meer gevoelsmatig verpakt dan wetenschappelijk geduid. In reclameboodschappen voor antidepressiva worden vooral vrouwen getoond, bij antipsychotica vooral mannen. Depressie is vrouwelijk en psychose is mannelijk, zo lijken de illustraties te zeggen.

B

Christian Boltanski, *Gymnasium Chases*, 1991, fotogravure. Privécollectie

Christian Boltanski (1944) is een kind van Joods-Franse ouders en werd geboren op de dag dat Parijs bevrijd werd. In zijn werk staat de herinnering aan de oorlog centraal. Boltanski's installaties, die vaak aan altaren doen denken, visualiseren een donkere kant uit de geschiedenis op een bijna sacrale manier. Een klasfoto uit 1931 van een Joodse middelbare school in Wenen komt regelmatig terug. Boltanski vergrootte de foto en maakte uitsneden om elke student apart te portretteren. Alle leerlingen verschijnen zo samen, maar toch individueel: 'De uitroeiing van Europese Joden was niet gericht op een onbekende massa, maar op individuen.'

Botanische illustraties uit: *The Botanical Magazine, Plants represented in their natural Colours. To which are added, Their Names, Class, Order, Generic and Specific Characters, according to the celebrated Linnaeus, eind 18de eeuw, Londen.* Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde, Gent

In *The Botanical Magazine* worden plantensoorten gedetailleerd afgebeeld en beschreven volgens het classificatiesysteem van de Zweedse arts, botanicus en zoöloog Carolus Linnaeus (1707-1778). Zijn heldere indeling van het planten- en dierenrijk was inspirerend voor de eerste psychiaters. Net zoals de planten en dieren opgedeeld werden in allerlei categorieën, wilden ze ziektebeelden ordenen. De Duitse psychiater Emil Kraepelin (1856-1926) bundelde de gemeenschappelijke symptomen van honderden geestesziekten in een systematische psychiatrische inventaris. Zijn handboek is een voorloper van de huidige DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*).

Sergey Bratkov, *Motiv #1, #2 en #5, uit de reeks Kids III*, 2004, foto. Galerie Transit, Mechelen

De maatschappijkritische reeks *Kids III* van de Oekraïense fotograaf Sergey Bratkov (1960) toont preadolescenten als antihelden van een harde samenleving. De rol die ze verwacht worden in te vullen is onduidelijk. Het ideaal van de onschuldige kindertijd blijkt niet langer bereikbaar. Zijn kinderen wel die broze individuen zoals ze vaak gezien worden?

C

Claude Cahun, *Self portrait* en *Suzanne Malherbe/Marcel Moore, 1928, reproductie*. Jersey Heritage Collections

De Franse schrijfster, activiste en fotografe Claude Cahun (geboren als Lucy Schwob, 1894-1954) was een pionier in de verbeelding van vragen rond wat later 'gender' genoemd zou worden: 'Feminien, masculien, ik kan het allebei... maar onzijdig, daar voel ik me thuis.' In haar geësceneerde, experimentele zelfportretten wisselt ze van gedaante en kruipt ze in de huid van zowel mannelijke als vrouwelijke personages. Met kaal hoofd, verkleed als zelfzekere bokser of gemaskerd op een strand. Bovenal stond ze voor vrijheid, het recht om genderneutraal te zijn of om zwartgallige gedachten te hebben. Claude Cahun en haar levenspartner Marcel Moore (geboren als Suzanne Malherbe, 1892-1972) maakten rond 1920 hun naam geslachtsvrij.

D

Ebergiste De Deyne, *Particularités diverses des oreilles, ca. 1930, foto en papier*. Museum Dr. Guislain, Gent

De Franse criminoloog en politieagent Alphonse Bertillon (1853-1914) ontwikkelde een antropometrisch classificatiesysteem om verdachten te identificeren. Nauwkeurig opgemeten lichaamsmaten en andere fysieke kenmerken – zoals de kleur van ogen, haar en huid en de vorm van neus en oren – werden bijeengebracht in fiches. De methode was bijzonder invloedrijk en inspireerde ook Ebergiste De Deyne (1887-1943), Gents pedagoog, fotograaf

en hoofd van het Sint-Jozefinstituut, bij zijn onderzoek naar types van zwakbegaafde kinderen. Analoog met Bertillons categorieën groepeerde hij de kinderen op basis van hun uiterlijke kenmerken, zoals de vorm van hun oren, neus of lippen.

Ebergiste De Deyne, *Quelques caractéristiques frontales, foto, ca. 1930*. Museum Dr. Guislain, Gent

Dit groepsportret toont de gezichtstrekken van leerlingen uit het Gentse Sint-Jozefinstituut voor 'enfants anormaux', in hedendaagse termen kinderen met een licht mentale of fysieke beperking. Voor de oprichting in 1901 was de 'kinderkoer' – de kinderafdeling van het Hospice Guislain – de enige plek in België voor zwakzinnige kinderen. Vanaf de eeuwwisseling ontstonden alsmear meer gespecialiseerde kindgerichte instituten. Ebergiste De Deyne (1887-1943), hoofd van Sint-Jozef, liet een rijke fotocollectie na met portretten, medische beelden en didactische foto's. Het materiaal geeft inzicht in de toenmalige blik op het kind. De Deyne onderzocht de fysieke en mentale eigenschappen van de jongens en categoriseerde hen volgens soortgelijke kenmerken. Tegelijkertijd geloofde hij sterk in hun mogelijkheden. Door de zintuigen te prikkelen konden de sluimerende vermogens zich verder ontwikkelen. De focus ligt nooit op de beperking, wel op het potentieel en het leerproces.

Dieter De Lathauwer, *I Loved My Wife – Killing Children Is Good for the Economy, 2012-2015, installatie*.

Collectie kunstenaar, Gent

De georganiseerde massamoord van de nazi's op tegenstanders, andersdenkenden en 'onzuiveren' — Joden, homoseksuelen, zigeuners — is een bekende zwarte bladzijde uit de geschiedenis. Veel minder bekend is de moord op mensen met een psychiatrische problematiek of lichamelijke beperking in de periode die de Holocaust voorafging. In september 1939 leidde de zogenoemde Aktion T4 tot de systematische uitroeiing van 73.000 patiënten uit psychiatrische instellingen in T4-vernietigingscentra. Familieleden kregen gestandaardiseerde 'troostbrieven' met een verzonnen doodsoorzaak, gebaseerd op de medische dossiers. Buiten T4 om stierven ruim 200.000 slachtoffers in ziekenhuizen door verwaarlozing, uithongering of vergiftiging. Dieter De Lathauwers (1978) ingetogen foto's van de terreinen van Oostenrijkse psychiatrische ziekenhuizen brengen een stille getuigenis. De sporen van een onmenselijke geschiedenis worden vastgelegd in een kale muur, een stuk van een gevel of een dicht gebladerte.

Ovide Decroly, Observatie en classificatie van kinderen, begin 20ste eeuw, film. Museum Dr. Guislain, Gent

De Belgische neuropsychiater, pedagoog en kinderpsycholoog Ovide Decroly (1871-1932) onderzocht de mentale ontwikkeling van 'normale' en 'onaangepaste' kinderen. Volgens Decroly kan elk kind, via observatie van andere kinderen en de wereld om zich heen, op eigen ritme ontdekken, leren en evolueren. Alle activiteiten, van kleuren tot tuinieren, kunnen aanmoedigend zijn. Hij ontwierp een reeks testen naar taal, intellect, zintuigen en spontane

interesses. De observatie was volgens Decroly veel belangrijker dan het resultaat van de test. Filmopnames lieten toe de kinderen nog nauwkeuriger te observeren. In een test naar 'imitatie' bij kinderen verdeelde hij hen volgens ontwikkelingsniveau in drie groepen. De 'superieure' kinderen kregen de opdracht te niezen. Decroly filmt hoe de andere kinderen daarop reageren. Apen ze na of blijven ze onverschillig?

E

Hans Eijkelboom, uit de reeks *Fotonotities, s.d., foto.* Collectie kunstenaar

Geïnspireerd door August Sanders *Antlitz der Zeit (Gelaat van de tijd, 1929)* begon de Nederlandse kunstenaar-fotograaf Hans Eijkelboom in 1992 aan zijn *Fotonotities*. De straatportretten tonen voorbijgangers met telkens één gemene deler: een vale stofjas, kleren met een panterprint of doodskop, bomberjack, een zeiljas... Op een drukke plek, met de camera op de borst en de zelfontspanner in zijn zak, zoekt Eijkelboom in de mensenmassa naar kleine en grote gelijkenissen tussen individuen. Achteraf groepeert hij de foto's in rasters, voorzien van een datum, locatie en tijds aanduiding. Samen vormen ze banale en absurde categorieën die de uniciteit van het individu in vraag stellen. Tegelijkertijd zit het falen van de categorisering er meteen in vervat.

G

Amand Gautier, *Folles de la Salpêtrière. Cour des agitées, 1857, litho.*

Collectie Nauta, Rotterdam

Op verzoek van de Franse arts

Paul Gachet (1828-1909) maakte kunst-schilder en lithograaf Amand Gautier (1825-1894) een reeks schetsen van patiëntes in het Parijse Hôpital de la Salpêtrière. In dit groepsportret ligt de focus op de expressie en de gebaren van acht vrouwen, lijdend aan megalomanie, acute manie, melancholie, dementie, idiotie, hallucinatie, erotische manie en paralyse. De afbeelding toont hoe in het midden van de negentiende eeuw uiterlijke kenmerken de basis vormden van de medische analyse.

Gruppe von schizophrenen Endzuständen, reproductie uit: Oswald Bumke, Lehrbuch der Geisteskranken, 1929, München. Museum Dr. Guislain, Gent

Het bijschrift bij dit groepsportret – *Abb. 145. Gruppe von schizophrenen Endzuständen* – uit het *Lehrbuch* van de Duitse psychiater Oswald Bumke (1877-1950) toont objectivering: geen vrouwen maar schizofrene toestanden, en geen patiënt maar een ziektebeeld. Elf vrouwen zitten en staan gecentreerd, op een rechte lijn. Het natuurlijke licht dat in de kamer valt, werpt schaduwen op de gezichten en de sobere kledij. De harmonische compositie doet een enscenering vermoeden en getuigt van een sterke fotografische, esthetische kwaliteit. Tien vrouwen kijken weg, turen naar de vloer of naar hun handen of sluiten de ogen. Eén vrouw weigert de blik af te wenden en kijkt recht in de lens. Het kijken staat centraal en is eerder ongemakkelijk dan wetenschappelijk of classificierend, zowel voor de vrouwen op het portret als voor de kijker vandaag.

Guerrilla Girls, The hysterical Herstory of Hysteria and How it Was Cured, from Ancient Times until Now, 2012, reproductie. Guerrilla Girls

Waarom zijn vrouwelijke kunstenaars ondervertegenwoordigd in musea? Houden vrouwen zich beter weg van de wereld van cultuur en kunst, zoals verschillende negentiende-eeuwse psychiaters beweerden? Sinds 1985 klaagt het collectief Guerrilla Girls de discriminatie in de kunstwereld aan met posters, acties, boeken, postkaarten en tijdschriften. Het boek *The Hysterical Herstory of Hysteria* toont hoe doorheen de geschiedenis het vrouwelijk lichaam behandeld, maar ook mishandeld werd. Zo wordt de spot gedreven met *Dr. Feelgood*, een karikaturale versie van geneesheren die rond 1900 hysterische symptomen probeerden te bedwingen met bekkenbodemmassage.

H

Henry Hering, Portretten van patiënten gediagnosticeerd met acute manie, melancholie en dementie, ca. 1850, facsimile. Bethlem Museum of the Mind, Kent

Midden negentiende eeuw portretteerde de Britse fotograaf Henry Hering (1814-1893) patiënten uit het Londense Bethlemziekenhuis in zijn fotostudio vlakbij de instelling. De foto's zijn bedoeld als illustratie bij een publicatie van psychiater John Conolly. Het gedrag van de 24-jarige naaister Harriet Jordan (*H.J. Acute Mania*) wordt beschreven als 'manisch, agressief en verward'. Samen met de foto's van Hugh Diamond is de reeks van Hering de eerste fotografische neerslag van waanzin in Victoriaans Engeland.

Heropvoedingstraject Henri in jeugdinstellingen (COG Mol, ROG Ruiselede en ROG Mol), jaren 1930, observatienota's. Rijksarchief Antwerpen-Beveren, Rijksarchief Brugge

In augustus 1933 belandde Henri in het Centraal Observatiegesticht in Mol, een psycho-pedagogisch instituut voor verwaarloosde of delinquente jongens. Ze werden geobserveerd en gediagnosticeerd door een wetenschappelijk team van artsen, psychiaters, pedagogen en psychologen. Het gesticht illustreert de groeiende medische belangstelling voor afwijkend gedrag bij jongeren, dat steeds vaker bestempeld werd als een stoornis. Henri werd getest op vlak van gedrag, emoties, gezondheid, kennis en karakter. Hij werd beschreven als een 'eigenzinnige, ongedisciplineerde jongen', een 'zenuwzwakkeling' die 'niets voelt'. Op basis van zijn concluderend observatierapport besliste de kinderrechter om hem vijf maanden later over te brengen naar het Rijksopvoedingsgesticht in Ruiselede. De documenten tonen het papieren spoor dat Henri naliet tijdens een lang traject in de jeugdzorg.

Magnus Hirschfeld, *Geschlechtskunde auf Grund dreißigjähriger Forschung und Erfahrung bearbeitet*, 1930, Stuttgart. Museum Dr. Guislain, Gent

De Duitse arts en seksuoloog Magnus Hirschfeld (1868-1935) was een pionier van de LHBTI-emancipatiebeweging. Hij kwam op voor de rechten van lesbische vrouwen (L), homoseksuele mannen (H), biseksuelen (B), transgenders (T) en intersekse personen (I). Met tal van publicaties, lezingen en acties probeerde hij met zijn Berlijns *Institut für Sexualwissenschaft* de nega-

tieve publieke opinie over een 'andere' seksualiteit of genderexpressie te veranderen. Hij werkte ook mee aan de film *Anders als die Andern* (1919), een aanklacht tegen artikel 175 uit het Duitse strafrecht dat homoseksuele relaties verbod. Hirschfeld zag homoseksualiteit als een aangeboren voorkeur en versterkte daardoor ongewild de medische inmenging die zou leiden tot gedwongen hormoonbehandelingen.

Frans Hogenberg, *De terechtstelling van vier minderbroeders en een augustijnen op de brandstapel en de geseling van drie anderen, allen schuldig bevonden aan sodomie, op de Vrijdagmarkt op 28 juni 1578, 1581-1585, gravure.*

Archief Gent

Doorheen de geschiedenis werd homoseksualiteit achtereenvolgens zondig, gevaarlijk en gestoord genoemd. In laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa kwam homoseksualiteit terecht onder de noemer sodomie: een verzamelnaam voor 'tegennatuurlijke' seksuele handelingen zoals ook masturbatie en bestialiteit. De gravure toont de publieke terechtstellingen tijdens het Gentse sodomieproces in 1578. Eind negentiende eeuw nam de Duitse psychiater Richard von Krafft-Ebing (1840-1902) homoseksualiteit op in zijn *Psychopathia Sexualis* (1886), een catalogus van seksuele perversies en stoornissen. Pas in 1974 werd homoseksualiteit geschrapt uit de DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*), niet omwille van wetenschappelijk inzicht maar onder druk van de homobeweging die vanuit de marge een plaats opeiste in de maatschappij.

I

Iconographie photographique de la Salpêtrière, deel 2, 1877-1878, Parijs.

Museum Dr. Guislain, Gent

De foto's uit de *Iconographie photographique de la Salpêtrière* tonen patiënten uit het Parijse Hôpital de la Salpêtrière, waar Jean-Martin Charcot (1825-1893) vanaf de jaren 1870 onderzoek deed naar hysteric. De hysteric werd steeds stereotiep afgebeeld met ongecontroleerde lichaamsbewegingen en verkrampde of verlamde ledematen. Symptomen waren onverklaarbare pijnen, angstaanvallen, slapeloosheid, seksuele disfuncties, passioneel of brutaal gedrag en eigenzinnigheid. Hysteric werd dé modediagnose uit de late negentiende eeuw en toonde zowel de angsten als ambities van die tijd. Vrouwen werden verwacht passief te zijn, plooibaar en buitengewoon begeerlijk, maar tegelijk groeide langzaam het verlangen naar vrijheid en naar de bevrijding van de seksuele moraal.

K

Katatonikergruppe, uit: Emil Kraepelin, Psychiatrie. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte, 1899, Leipzig.

Museum Dr. Guislain, Gent

De zieken uit deze *Katatonikergruppe*, zo schrijft de Duitse psychiater Emil Kraepelin (1856-1926), kunnen zonder moeite in de gewenste pose worden gebracht. Sommigen lachen, anderen zijn ernstig, maar ze behouden de eigen houding wanneer ze gegroepeerd worden. Iemand houdt zijn schoen in de lucht, een andere laat zijn hand rusten op zijn hoofd. Op de

achtergrond is de muur van de instelling subtiel te zien. Onder de foto is een index toegevoegd: de patiënten krijgen letters toegewezen die verwijzen naar de verschillende fases binnen de diagnostische categorie. Patiënt E is helemaal zwakzinnig, A, B en C bevinden zich in een beginstadium. Sommigen hebben een terugval meegeemaakt, anderen zijn aan de betere hand. Ze lijden allemaal aan catatonie, met extatische en theatrale kenmerken.

L

Johann Caspar Lavater, L'art de connaître les hommes par la physionomie, 1806, Parijs.

Museum Dr. Guislain, Gent

Mensen beoordelen op uiterlijke kenmerken is van alle tijden. Een intelligente blik, een gespannen mond, een wilskrachtige kin, wat vertelt het gezicht? Volgens de Zwitserse theoloog en wetenschapper Johann Caspar Lavater (1741-1801) waren gelaatsuitdrukkingen de sleutel tot de ziel. Een rechte neus, een plat gezicht en een gezonde uitstraling vormden het type dat 'alle huisvaderlijke deugden in één persoon' verenigde. Een wipneus wees op een muzikaal, poëtisch en fantasierijk karakter. Via zakboekjes werden Lavaters inzichten uitgetest door een breed publiek. Tegenwoordig geldt de fysionomie als pseudowetenschap, al proberen we nog steeds gezichtsuitdrukkingen te lezen en geloven we in een relatie tussen gelaat en karakter.

Leerlingenrapport uit het Sint-Jozefinstituut, 1930, papier.

Museum Dr. Guislain, Gent

De bezorgdheid over onrustige

kinderen, zonder zelfbeheersing en met een gebrek aan concentratie is geen recent fenomeen. Aan het begin van de twintigste eeuw was er nog geen sprake van ADHD (*Attention Deficit Hyperactivity Disorder*), maar wel van een ‘moreel-ethisch defect’ bij kinderen, ‘instabiliteit’ of ‘zenuwachtigheid’. Psychiaters en opvoedkundigen klaagden over de negatieve invloed van prikkels, de drukte uit de ‘moderne samenleving’ en de ‘geestelijke overlading’ als oorzaak van een explosie aan zenuwziekten. In leerlingenrapporten uit het Gentse Medisch Pedagogisch Instituut Sint-Jozef staat beschreven hoe enkele jongens voortdurend nerveus zijn. Een rapport uit 1930 etiketteert de tienjarige Jacques als lijdend aan *nervosité extrême*. Hij stoort de algemene orde, doet dwaze uitlatingen, schaterlacht om niets en is snel afgeleid: ‘Wat de zintuigen prikkelt, daar gaat zijn aandacht naartoe. Tegen alle reglement en orders in voldoet hij aan dien prikkel.’

Cesare Lombroso, *L'homme Criminel: Atlas, 1895, Parijs.*

Museum Dr. Guislain, Gent

De Italiaanse hoogleraar psychiatrie Cesare Lombroso (1835-1909) wijdde zijn carrière aan het meten en classificeren van criminelen. Hij zag een erfelijke oorzaak in hun misdadige gedrag, onder andere te bewijzen door een ‘achterhoofdskuiltje’ in de schedel — een ‘aapmensachtig’ kenmerk dat normaal gezien enkel bij een foetus aanwezig was. Andere eigenschappen waren diepliggende ogen, een uitgesproken wenkbrauwboog, een opvallende neus, dichte beharing en een wijkend voorhoofd. ‘Geboren criminelen’ konden niet

behandeld worden noch bestraft. Een plaatsing in een speciale inrichting kon hen en de samenleving beschermen.

Lucinda Ra, *Wals van de Diagnoses, uit Het Fioretti project, 2015, audio.*

Collectie kunstenaar

In 2014 maakten de theatermakers en muzikanten van het collectief Lucinda Ra een voorstelling over kinderen en jongeren in de psychiatrie. Een jaar lang gingen ze samen tekenen, fotograferen, schrijven, bricoleren en musiceren in Fioretti, de jeugdafdeling van het Gentse Psychiatrisch Centrum Dr. Guislain. De gedachten van jongeren en makers kregen onder andere vorm in *Wals van de Diagnoses*: een lied over de categorisatie van psychische ziekten en de ellenlange lijst diagnoses uit het DSM-handboek (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*). Het lied stelt scherpe vragen over het nut van de diagnostiek. Zijn er alternatieven voor de etikettering van gedrag?

M

Gerhard Mall, *Das Gesicht des seelisch Kranken, 1967, Konstanz.*

Museum Dr. Guislain, Gent

In 1967 publiceerde de Duitse psychiater Gerhard Mall (1909-1983) *Das Gesicht des seelisch Kranken*. Meer dan honderd haarscherpe zwart-witportretten worden begeleid door een beschrijving van de diagnose, het verloop van de ziekte en de gezichtsuitdrukking. De intentie was om te tonen wat de arts ziet maar doorgaans verborgen blijft voor het ongeoeffende oog. Het boek is van relatief recente datum, en toch weerklinkt de aloude fysiologische traditie

in de portretten. Gezichten tonen de ziekte: ‘Te snel oud geworden. Verlepte, perkamentkleurige huid. Wijd geopende, waakzame ogen. Rond de mondhoeken diepe groeven van leed. Diagnose: chronische schizofrenie.’

Manische Kranke, uit: Emil Kraepelin, *Psychiatrie. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte*, 1913, Leipzig.

Museum Dr. Guislain, Gent

De Duitse psychiater Emil Kraepelin (1856-1926) gebruikte de diagnose ‘manisch-depressief’ voor patiënten bij wie perioden van somberheid en overmoed elkaar afwisselden. De vrouwen op dit groepsportret tonen de ziekte ‘in haar verschillende kleuren, van stille vrolijkheid, trots zelfgevoel tot uitbundigheid’.

Medisch register uit het Hospice Guislain, midden 19de eeuw, papier.

Museum Dr. Guislain, Gent

In lijvige medische registers noteerde Joseph Guislain (1797-1860) de gegevens en analyse van de opgenomen mannen. Een algemene rubriek bevat persoonlijke informatie over woonplaats, leeftijd en beroep, met vermelding van de reden voor de afsluiting van het dossier: genezing, overplaatsing of overlijden. Het uitgebreidste onderdeel van het register beslaat de observatie van de symptomen tijdens de eerste drie tot vijf dagen van de opname. Op de rechterpagina wordt het verdere verloop van het ziektebeeld beschreven.

Na Guislain stierf ook het optimisme over dat verloop, en lezen we bij vele bewoners die langdurig in het gesticht verbleven de jaarlijkse notitie ‘idem ibidem’, of ‘toestand ongewijzigd’.

Medisch register uit het Sint-Jozefhuis, 1852, papier.

Erfgoedhuis Zusters van Liefde JM, Gent

De symptomen van ‘vrouwenziektes’ hebben vaak betrekking op het lichaam, de seksualiteit en de emoties. In patiëntenregisters van de vrouwelijke geesteszieken uit het Gentse Sint-Jozefhuis noteerde Joseph Guislain (1797-1860) symptomen als opgewonden, triest, angstig, wanhopig, jaloers, erotische gedachten en extravagant gedrag. De menstruatiecycclus vraagt nauwkeurige opvolging want kan een ‘*manie érotique*’ of ‘*passion hystérique*’ uitlokken. Opvallend is hoe Guislain de progressie van patiëntes omschreef: werkt hele dag, maakt bed op, ruimt kamer op, begint over haar kinderen te praten, gaat naar de kerk, verzorgt uiterlijk. Wanneer de patiënte haar conventionele vrouwelijke taken opnieuw opneemt, is beterschap in zicht.

P

Portretten van patiënten in psychiatrische handboeken, eind 18de tot begin 20ste eeuw.

Museum Dr. Guislain, Gent

De zichtbaarheid van symptomen speelde een centrale rol in de begin-dagen van de psychiatrische diagnostiek. Via uiterlijke kenmerken kon het innerlijk van de mens gelezen worden. De eerste psychiaters illustreerden hun theorieën rond ziektebeelden met portretten van patiënten. Aanvankelijk gebeurde dit met tekeningen, maar na de opkomst van de fotografie werd deze nieuwe techniek meteen opgepikt om als ‘objectief’ wetenschappelijk instrument te benutten bij observaties en inventa-

risaties, en om de diagnostische categorieën te legitimeren. Foto's brengen de typische gezichtsuitdrukkingen, lichamelijke kenmerken en lichaams-houdingen van ziektes als manie, melancholie of hysterie in kaart. De focus ligt niet zozeer op de zieke patiënt: de portretten worden ingezet om de ziekte in beeld te brengen. Het individu verschuift naar de achtergrond, het ziektebeeld staat centraal.

R

Jasper Rigole, *Le système des objets, ongoing, installatie*. Collectie kunstenaar

Jasper Rigole (1980) verzamelt, archiveert en categoriseert. Zijn steeds groeiende collectie verloren/gevonden voorwerpen, amateurfilmopnames, foto's van rommelmarkten en alledaagse egodocumenten ligt steeds aan de basis van zijn werk dat bestaat uit installatie, film en mediakunst. De categorieën die hij hanteert zijn zorgvuldig, met quasi-wetenschappelijke precisie gekozen en tegelijkertijd intuïtief bepaald. De indeling in deze kast maakte Rigole samen met zijn dochter in zijn atelier. Een ogenschijnlijk banale classificatie die de menselijke drang naar rangschikking vertaalt en toont hoe ieders blik op de werkelijkheid anders is.

S

Schizophrenie. Ratloser Gesichts-ausdruck, uit: Oswald Bumke, Lehrbuch der Geisteskrankheiten, 1929, München. Museum Dr. Guislain, Gent

De wijze waarop fotografie ingezet werd doorheen de geschiedenis van de psychiatrie heeft vaak de bijklank van

‘visueel geweld’ tegenover patiënten. Niet alleen door de fysieke dwang die in sommige foto's expliciet opduikt, maar ook ‘in de zin van een classificatie: het individu in de machtsgreep van het instituut’ (Regener, 2010). In Oswald Bumkes (1877-1950) *Lehrbuch der Geisteskrankheiten* (1929) staan verschillende aangrijpende foto's, zoals de foto van een anonieme vrouw, droogweg benoemd als ‘Abb. 115. Schizophrenie. Ratloser Gesichts-ausdruck’. Het bijschrift reduceert de vrouw tot een symptomatische gezichtsuitdrukking. De objectiverende blik van de psychiatrie contrasteert met het tragische en persoonlijke dat uit het gelaat spreekt.

T

‘Tempérament hystéro-érotique’ als diagnose in het Rijksopvoedingsgesticht Brugge, jaren 1920, haarlok en papier.

Rijksarchief Brugge

Hoewel hysterie gezien wordt als een negentiende-eeuws fenomeen, duikt het begrip ‘hystéro-érotique’ op in dossiers uit het Brugse Rijksopvoedingsgesticht voor ‘lastige’ meisjes aan het begin van de twintigste eeuw. Seksualiteit was meer en meer verweven geraakt met inzichten uit het medische en psychiatrische discours. ‘Erotische gedachten’ konden een crisis uitlokken, benoemd als hysterie, of ‘folie morale’. De lesbische ‘amitiés particulières’ werden gezien als moreel verderfelijk, ziekmakend en pervers. De liefdesbriefjes of haarlokken die de meisjes uitwisselden stonden haaks op de heersende burgerlijke idealen rond de expressie van emoties, gender en seksualiteit.

V

Jan Hendrik van den Berg, Herbarium, 1922-2012, gedroogde planten en papier. Museum Dr. Guislain, Gent

De Nederlandse psychiater-neuroloog en schrijver Jan Hendrik van den Berg (1914-2012) werd bekend met zijn metabletische methode, waarin hij allerlei uiteenlopende fenomenen die gelijktijdig in de geschiedenis voorkomen met elkaar in verband brengt. Op eigenzinnige wijze ordende hij het denken over geneeskunde, psychologie, wiskunde, biologie en cultuur, om zo de evolutie van menselijke opvattingen bloot te leggen. Hoe denkt men in een bepaalde periode? En wat wéét men?

Van den Berg had naast een grote interesse voor wetenschapsgeschiedenis ook een ontembare passie voor planten. Sinds zijn kindertijd werkte hij aan een zorgvuldig samengesteld herbarium. Negentig jaar lang bleef hij de plantencollectie uitbreiden en (her)indelen. Het toont Van den Bergs ordenende blik: hij verzamelde, benoemde en categoriseerde om inzicht te krijgen in ons bestaan.

C.E. van Koetsveld, *Het idiotisme en de idioten-school. Een eerste proeve op een nieuw veld van geneeskundige opvoeding en christelijke philanthropie*, 1856, Schoonhoven. Museum Dr. Guislain, Gent

Cornelis Eliza van Koetsveld (1807-1893), de oprichter van de Haagse 'idiotenschool', zag drie vormen van idiotisme: 'de geboren krankzinnige', 'de simpele' en 'de idioot'. De tekeningen bovenaan tonen afwijkingen in de schedelbouw. Van Koetsveld vergelijkt

de doorsnee gelaatshoek van de gemiddelde Europeaan (80-85 graden) met die van zijn leerlingen (68-70 graden) en de gelaatshoek van een orang-oetan (50 graden). De afbeelding onderaan toont 'hooggaand idiotisme', met een 'zo gebrekkige of reeds onttaarde lichaamsbouw, dat alle hoop op herstel moet worden opgegeven'. In de kinderstoel zit een dertigjarige jongen die nooit volwassen is geworden en waarvan 'het afzichtelijke waterhoofd nog niet half genoeg op onze plaat in het oog valt'.

Wilhelm Von Kaulbach, *Das Narrenhaus*, 1834, gravure door C.H. Merz.

Museum Dr. Guislain, Gent

Geraakt door een bezoek aan een krankzinnigengesticht in Düsseldorf vatte de Duitse kunstenaar Wilhelm von Kaulbach (1805-1874) zijn indrukken in een tekening. De gravure toont patiënten in wat de tuin van een instelling lijkt te zijn. De attributen die ze bij zich hebben verwijzen naar hun ziekte: de kroon van de megalomaan, de waanzinnige moeder met haar takkenkind, de religieuze fanatiekeling met het kruis, de boeken van de geniale gek... *Das Narrenhaus* werd destijds geroemd om zijn artistieke kwaliteiten en gewaardeerd binnen de psychiatrie voor de wetenschappelijke voorstelling van ziek(t)en en symptomen.

ARCHITECTUUR

A

Arbeidstherapie Hospice Guislain, 1887, foto. Museum Dr. Guislain, Gent

De fotoreeks van het leven in het Guislaingesticht in 1887 was bedoeld om te illustreren hoe voorbeeldig de zieken werden verzorgd. Tegelijkertijd brengen de foto's ook de architectuur van het Hospice Guislain in beeld. De bewust gekozen locatie op het toenmalige platteland, de rondboogalerij, de decoratieve borstweringen en de hoog uitgewerkte trapeleuningen dienden hetzelfde therapeutische doel: rust, vrijheid en veiligheid uitstralen. De groepsportretten van patiënten zijn statige, geësceneerde portretten, omkaderd door een sierlijke omlijsting en belettering die onder andere het belang van arbeidstherapie in het Hospice Guislain benadrukken. Rustgevend, eenvoudig en repetitief handenwerk zou de patiënten helpen om hun geestelijk evenwicht terug te vinden.

Archipl Architecten, St. Vincent de Paul, Centre d'accueil et des soins des malades mentaux, Yamoussoukro, Ivoorkust, 2000-2004, foto Reinhart Cosaert. Collectie architecten, Gent

De bouw in 2002 van een instelling in Yamoussoukro, Ivoorkust, markeerde een start van de psychiatrische zorg in de streek. Architect Patrick Lefebure moest de plaatselijke verantwoordelijken overtuigen van een gebouw dat paste in de Afrikaanse architecturale cultuur. Het verlangen naar een archeologisch en omvangrijk westers aandoend

neogotisch gesticht was namelijk groot. Het architectenbureau integreerde lokale elementen in de inrichting van de instelling en werkte nauw samen met de plaatselijke bevolking. De geografische inplanting van de site aan de rand van de stad doet dan wel weer denken aan de wijze waarop instellingen als het 'Guislaingesticht' in 1857 in Gent werden ingeplant.

architecten de vylder vinck taillieu, Herinrichting Sint-Jozefsgebouw Caritas tot therapeutische ruimte, Melle, 2016, maquette. Collectie architecten, Gent

Het voormalige Sint-Jozefsgebouw in het hart van het psychiatrisch centrum Caritas (nu Karus) in Melle was goedgekeurd voor de sloop, maar het besef groeide dat het budget voor de afbraak ook een ander doel kon dienen. Architecten de vylder vinck taillieu lieten pleister van de muren kappen, pannen wegnemen en vloeren uitbreken en creëerden op die manier een 'utopische ruïne'. Het is een plek waar de rationaliteit van weleer wordt doorbroken door verval en toeval, waar 'binnen' en 'buiten' in vraag wordt gesteld, waar verbeelding en durf ontmoeting stimuleert, en waar mensen tot zichzelf kunnen komen.

C

Claudio Cricca, uit de reeks Faceless, 1998-2007, foto.

Museum Dr. Guislain, Gent

In 1998 startte Claudio Cricca (1968) met zijn project *Faceless*, waarvoor hij in

vijf Italiaanse penitentiaire instellingen ging fotograferen. Hoewel het gaat om ziekenhuizen ligt de focus op opsluiting eerder dan op zorg. Voor velen is dit het definitieve eindstation. Door de gezichten van de geïnterneerden bijna onherkenbaar te maken, wordt de omgeving des te zichtbaarder. Tralies, hoge muren, koude gangen: *Faceless* is een aanklacht tegen de onmenselijke leefomstandigheden. “Een foto maken is makkelijk,” volgens Cricca, “een foto maken recht in het gezicht van iemand is moeilijk. Maar een foto maken recht in het gezicht van iemand die lijdt ... is tegen de menselijke natuur.”

Colors Magazine, fotoreportage over psychiatrie met foto's van o.a. Adam Broomberg en Oliver Chanarin, 2001-2002, no. 47.

Het magazine Colors toont ‘de rest van de wereld’. Hun fotoreportages snijden niet zelden controversiële onderwerpen aan. In 2002 wijdde Colors een volledig nummer aan de waanzin als thema. Patiënten van Cuba over de Verenigde Staten tot Albanië getuigen, fotografen leggen vast. De foto's geven een indringend portret van leven in psychiatrische instellingen en tonen de verschillen tussen culturen en regimes. Het zelfportret van Mario is een foto uit de *Ghetto*-reeks van Adam Broomberg en Oliver Chanarin. De fotografen reisden langs zogenaemde moderne ghetto's, waaronder een psychiatrisch ziekenhuis in Cuba. Sommige inwoners keken recht in de lens, enkele glimlachten, andere staarden. Mario draaide met zijn rug naar de camera en klikte zo op de ontspanner.

D

Michiel De Cleene, GDDS#27032015, 2015, foto. Museum Dr. Guislain, Gent

Tot het begin van de negentiende eeuw werden geesteszieken opgesloten in de middeleeuwse crypte van het Gentse Geeraard de Duivelsteen. De bedoeling was om onrustige, gevaarlijke of onnuttige mensen – krankzinnigen, maar ook criminelen, epilepsielijders, verslaafden, werkonwilligen of dementerenden – af te schermen van de samenleving. Van zorg of therapie was geen sprake en de leefomstandigheden waren schrijnend. In opdracht van het Museum Dr. Guislain bracht de Gentse fotograaf Michiel De Cleene (1988) de crypte in beeld.

Ebergiste De Deyne, vrijetijdsbesteding en lesgeven buiten de instellingsmuren van het Medisch-Pedagogisch Instituut Sint-Jozef, ca. 1930, foto. Museum Dr. Guislain, Gent

In de fotocollectie van het Medisch-Pedagogisch Instituut Sint-Jozef bevinden zich een hele reeks foto's van activiteiten met de kinderen buiten de instellingsmuren. De groene buitenomgeving werd gezien als uiterst stimulerend, gezond en leerrijk. De leerlingen werden gefotografeerd tijdens het plukken van appels, in een bootje, tijdens een wandeltocht of een les in de vrije natuur.

Pierre Jacques Dierckx, *Refuge des enfants abandonnés à Ruysselede*, ca 1915, olie op doek. Collectie Vlaamse Gemeenschap, De Zande, Ruiselede

Pierre Jacques Dierckx (1854-1947) schilderde vooral realistische scènes,

zijn doeken zijn vaak momentopnames. Hier zien we de eetzaal van de hervormingsinstelling voor ‘verlaten’ jongens in Ruiselede. Ze dragen allen een identiek blauw overhemd als uniform. Sommige jongens lijken ons aan te kijken, de meesten staren naar hun bord. Een Zuster van Liefde – zij waren er actief van 1858 tot 1998 – houdt toezicht. Vandaag is er op dezelfde site in Ruiselede nog steeds een gemeenschapsinstelling.

G

Peter Granser, *Gruppe auf einen Hügel 01, 02, 03 en 04*, uit de reeks *J'ai perdu ma tête*, 2009, foto.

Museum Dr. Guislain, Gent.

In de reeks *J'ai perdu ma tête* dringt fotograaf Peter Granser (1971) op een bijna onzichtbare manier binnen in de gesloten afdeling van het Centre Hospitalier Spécialisé de Navarre in Évreux. Met zachte hand en menselijk respect laat hij de binnenwereld zien van een instelling die voor buitenstaanders gesloten blijft. Door zijn typerend kleurgebruik blijft die psychiatrie niet in duisternis gehuld. Nergens is de vaak benauwende architectuur op te merken, alleen via subtiele details blijft de instelling als dagelijkse omgeving voor de bewoners van een gesloten afdeling aanwezig. Zo weet Granser de vermaatschappelijking van de zorg op een subjectieve en respectvolle manier te verbeelden.

J

Viviane Joakim, *Le turban rouge*, *Le fil*, *Couvertures*, *Les deux amis*,

***La femme enfant*, *La gamelle*, uit de reeks *Dousha Balit*, 2004–2005,**

foto. Collectie kunstenaar. Museum

Dr. Guislain, Gent

Drie opeenvolgende zomers bezocht de Belgische fotografe Viviane Joakim een vervallen psychiatrisch ziekenhuis in Smila, Oekraïne. Niet zozeer de erbarmelijke leefomstandigheden die ze er aantrof vormen het onderwerp van de reeks; de beelden zijn niet enkel een aanklacht. Met haar fotografie probeerde Joakim de bewoners hun identiteit terug te geven. De titel *Dousha Balit – De ziel lijdt*, naar een Oost-Europees melancholisch lied – verwijst nergens expliciet naar de psychiatrie. Joakim toont de vrouwen in heldere kleuren in al hun waardigheid en schoonheid.

K

Franz Joseph Kleber, zonder titel (situatieplan van de Regensburg instelling, Karthaus-Prüll), 1906–1909, inv. nr. 4506, reproductie. Prinzhorn

Collection, University Hospital Heidelberg

Dit plan van het gesticht Karthaus-Prüll bij Regensburg toont hoe de tekenaar de instelling en zijn omgeving zo volledig mogelijk wilde weergeven. Om meer te kunnen tonen dan een plattegrond werden ook enkele gevelzichten getekend, alsof de gebouwen werden opengeklapt. Het instellingsplan geeft op die manier niet alleen een zicht op de indeling, maar ook op het uitzicht en de sfeer van de architectuur. De wissel in perspectieven maakt het plan moeilijk leesbaar, nog verder bemoeilijkt door de verzonnen elementen die erin voorkomen. Zo zijn er dubbele muren uit steen en rubber te zien en vier poorten met

tralies en torens, die de volledige instelling afsluiten van de buitenwereld, maar er in werkelijkheid nooit hebben gestaan.

P

Postkaarten van jeugdinstellingen,

20ste eeuw. Museum Dr. Guislain, Gent

Vanaf het begin van de twintigste eeuw werden er postkaartreeksen gemaakt van jeugdinstellingen zoals weeshuizen, sanatoria, preventoria, rijksopvoedingsgestichten en vakantiekolonies. Kinderen konden via deze beperkte weg contact houden met hun familieleden. De postkaarten tonen de binnen- of buitenruimtes van het gebouw en demonstrenen het geloof in het heil van de instelling. De gelijkende beeldvorming valt op: architecturale hoogstandjes werden gepromoot met cleane, functionalistische badkamers, keukens, eetzalen en slaapzalen. De klemtoon op de zorg en het (her)-opvoeden van risicokinderen wordt zichtbaar: discipline, regelmaat, hygiëne en de gezonde buitenlucht staan centraal.

R

Het Rasphuis, 20ste eeuw,

maquette. IVA Historische Huizen
Gent, Gravensteen, GG-M-367

Het Gentse Rasphuis — een tuchthuis — was een achthoekig gebouw met in elke vleugel een ander type gevangene. De vorm doet denken aan een panopticum, een architecturaal principe om individuen te kunnen controleren, te bewaken en te disciplineren. Gevangenen werden er aan het werk gezet om exotisch hout te 'raspen', gebruikt

om textiel te kleuren. De werkomstandigheden lieten te wensen over. Het Rasphuis werd in 1935 gesloten en twee jaar later afgebroken.

Rijksopvoedingsgesticht Ruiselede,

jaren 1960, film. Rijksarchief Brugge

In het Rijksopvoedingsgesticht in Ruiselede werden risicjongeren heropgevoed tot 'nuttige burgers'. Lange tijd kwamen hier ook de 'krankzinnige hopeloze gevallen' terecht. In een strak schema werden de dagen gevuld met sport, spel, landbouw en handenarbeid. Fragmenten uit een 'promofilm' tonen de handwerkateliers, een grote refter en veel buitenruimte. Het tijdsdocument gunt een blik achter de muren van het 'verbeteringsgesticht'.

S

Stereokaarten Hospice Guislain,

ca. 1860. Museum Dr. Guislain, Gent

Rond 1860 werd een reeks stereofoto's gemaakt van het net in gebruik genomen Hospice Guislain (1857). Deze oudste beelden (voor zover bekend) van het Guislaingesticht tonen vooral de architectuur, die zich gewillig voegde naar de lange sluitertijden van de prille fotografie. Bij het bekijken van de foto's met een stereokijker komt een driedimensionaal beeld tevoorschijn. De planten en bomen in de binnentuin zijn nog jong, de akkers net aangelegd. Hier en daar duiken bewoners van de instelling op.

V

Vakantiekolonie Home George Theunis, Oostduinkerke, 1935-1987, foto.

Kind & Gezin, Brussel

Na de Eerste Wereldoorlog startte het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK) met kolonies voor ‘zwakke kinderen’ aan de Belgische kust. Het was de bedoeling om ‘zenuwpezen en bleekneuzen’ aan te sterken door de gezonde zeelucht, een goede hygiëne en gevarieerde, calorierijke maaltijden. De Oostduinkerke kolonie Home Georges Theunis (1935-1987) – ontworpen door de Brusselse architect Maurice Haeck – was een modelinstelling, voorzien van alle architecturale en pedagogische nieuwigheden. Sommige kinderen verbleven er enkel in de zomer, voor anderen was het voor een langere periode hun thuis.

Reinier van Arkel, Gevelsteen Zinnelooshuis 's Hertogenbosch, 1686, zandsteen (replica). Museum Dr. Guislain, Gent

Vanaf de vijftiende eeuw werden krankzinnigen ondergebracht in opvanghuizen of ‘dolhuizen’, veelal opgericht vanuit privé-initiatieven. Voor de ‘sinneloze mensche’ liet Reinier van Arkel in 1442 het eerste Zinnelooshuis van Nederland openen. Zoals de boeien op de gevelsteen tonen, gaat het eerder om opsluiting dan om zorg. Drie krankzinnigen steken hun hoofd uit de ‘dolcel’. De andere figuren demonstreren de waanzin, zoals de man aan de linkerzijde die in zijn eigen arm bijt. Of de ‘Grote Opsluiting’ in de volgende eeuwen werkelijk plaatsvond, staat ter discussie. Zeker is dat ongepast gedrag – in de ruime zin – van geesteszieken, armen of werkonwilligen geweerd werd.

Henri Van den Eede, Maquette Sint-Kamillus, 1937-1940, houtsnijwerk.

UPC Sint-Kamillus, Bierbeek

Eind jaren dertig van de vorige eeuw begon Henri Van den Eede met het snijden van een houten maquette op een schaal van 1:100 van de psychiatrische instelling Sint-Kamillus in Bierbeek. Van den Eede was er patiënt en mocht geen scherpe voorwerpen bij zich hebben. Zorgvuldig bewerkte hij het hout met een stomp aardappelmessje. Hij checkte de waarheidsgetrouwheid op de blauwdrukken, en als er geen plannen voorhanden waren, mat Van den Eede ter plaatse na. Door de tijd die hij nodig had voor herstellingswerken aan de ramen en het vervaardigen van houten klompen tijdens de oorlogsjaren kon hij zijn maquette nooit volledig afwerken.

VERBEELDING

B

Roger Ballen, uit de reeks *Asylum of the Birds*, 2010–2011, foto.

Collectie kunstenaar, Johannesburg.
Museum Dr. Guislain, Gent

Roger Ballen (1950) portretteerde in de jaren 1980 en 1990 gemarginaliseerde blanken in de geïsoleerde rurale gebieden van Zuid-Afrika. In zijn werk vanaf de jaren 2000 krijgt encensering een steeds prominentere plaats. Door de realiteit om te vormen tot ‘installaties’ krijgt het absurde en vervreemdende vrij spel. Reeksen zoals *Shadow Chamber* (2005), *Boarding House* (2009) en *Asylum of the Birds* (2014) kunnen worden beschouwd als een metafoor voor de geest en zitten vol terugkerende elementen, zoals dieren, kapotte objecten, georganiseerde chaos en lichaamsdelen. Ook tekeningen spelen een belangrijke rol en weten als het ware de levende protagonisten op de foto te beïnvloeden. Zijn foto’s moeten volgens hem in staat zijn mensen te transformeren en plekken in de geest te laten ontdekken die nooit eerder werden bezocht.

Zoe Beloff, *Charming Augustine*, 2005, film, 2D-versie. Museum

Dr. Guislain, Gent

In het werk van kunstenares Zoe Beloff, die in 1958 in Schotland werd geboren en woont in New York, ontmoeten heden en verleden elkaar. De menselijke psyche is niet zelden een inspiratiebron. Voor *Charming Augustine* liet ze zich inspireren door de foto’s van

Augustine, psychiatrische patiënte in het Hôpital de la Salpêtrière en de bekendste hysterica. Haar levensverhaal wordt verstrengeld met de geboorte van het medium film. Fotografen in het Salpêtrièreziekenhuis experimenteerden met chronofotografie om door snel opeenvolgende opnames beweging in beeld te kunnen brengen. Op die manier hoopten ze nog dieper te kunnen binnendringen in het hoofd van de patiënt. Door het gebruik van stereoscopie, de voorloper van 3D, onderzoekt Zoe Beloff in dit werk hoe film er had kunnen uitzien mocht hij ontstaan zijn in de jaren 1880. *Charming Augustine* brengt op een intrigerende manier beide geschiedenissen samen.

Arthur Borgnis, *Eternity has no Door of Escape*, 2017, film.

Hans Prinzhorn was, in tegenstelling tot Jean Dubuffet die art brut als aparte categorie in het leven riep, niet anticultureel en wilde niet dat de werken geweerd werden uit de kunstwereld. Hij probeerde ze zelfs te tonen in musea voor schone kunsten. In zijn inleiding schrijft hij dat hij het woord kunst niet wil gebruiken omdat dat een waardeoordeel inhoudt, waarbij ‘kunst’ onderscheiden wordt van ‘niet-kunst’. Hij wilde geen grenzen trekken maar net muren neerhalen. Prinzhorn koos *Bildnerlei* als alternatief voor de term, en schreef dat de werken in de eerste plaats overeenkomsten vertoonden met de kunst van zijn tijd, een kunst die ‘in haar zoektocht naar intuïtie en inspiratie bewust streeft naar psychische attitudes die terug te vinden zijn in schizofrenie’.

Koen Broucke, *Liszt-Broucke, Our Travelling Circus Life II, 2004, acrylverf op papier.* Museum Dr. Guislain, Gent

Psychiater Hahneman is een fictief personage dat een verzameling werk van fictieve patiënten-kunstenaars bijeenbracht. Hij is ervan overtuigd dat hedendaagse kunst ziek is en kunstenaars ernstig gestoord zijn. Het werk van Koen Broucke (1965) balanceert op de grens tussen fictie en realiteit, waarbij zijn personages als het ware speelse zelfportretten zijn. Elk van zijn personages heeft een eigen biografie, eigenaardigheden en verlangens. Het geeft Broucke de mogelijkheid om de kunst in alle mogelijke richtingen te exploreren.

Julien Bryan, *Entartete Kunst, 1937, film.* Accessed at US Holocaust Memorial Museum, courtesy of Library of Congress

In 1937 opende Hitler in München met een dag verschil de eerste *Große Deutsche Kunstausstellung* en de tentoonstelling *Entartete Kunst*. De eerste presenteerde traditionele kunst die de nazi's als representatief zagen voor hun nieuwe wereld- en mensbeeld, de tweede toonde moderne kunst, waaronder expressionistische, kubistische en dadaïstische werken. Er verscheen ook een brochure, waarin de werken werden bestempeld als onder meer heiligschennis, anarchisme, marxisme, pornografie, en zelfs als 'negerkunst'. De reizende tentoonstelling ontving drie miljoen bezoekers, in München zelfs vijfmaal meer dan de *Große Deutsche Kunstausstellung*. De tentoonstelling werd herwerkt met onder andere toevoeging van werken uit de Prinzhorncollectie. Vormelijke overeenkomsten moesten het ontaalde karakter van de moderne kunst bewijzen.

Oswald Bumke, reproductie uit: *Lehrbuch der Geisteskranken, 1929, München.* Museum Dr. Guislain, Gent

'Door ongeschikte isolering in een isoleercel heeft de zieke een laken verscheurd en met de repen een fantastisch kledingstuk gemaakt.'

Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy, 1652, Londen.*

Museum Dr. Guislain, Gent

In 1621 publiceerde Robert Burton (1577-1640) zijn meesterwerk *The Anatomy of Melancholy*, waarin hij tweeduizend jaar medische kennis samenbracht, van het Oude Griekenland tot de zeventiende eeuw. *The Anatomy of Melancholy* is een standaardwerk over de oorzaken, remedies en behandelingen van melancholie. Melancholie werd beschouwd als een onevenwicht van de humoren met een teveel aan zwarte gal. Moedeloosheid, depressie en inactiviteit waren de symptomen. Burton leed zelf aan melancholie en hoopte door het schrijven minder ontvankelijk te worden voor zwaarmoedigheid. Vanaf de derde editie in 1628 verscheen een titelplaat waarop verschillende vormen van melancholie op een karakteristieke manier afgebeeld zijn, maar ook oorzaken van melancholie zoals jaloezie en eenzaamheid en de kruiden die de ziekte zouden kunnen verzachten.

C

Peter Cuyvers, zonder titel, s.d., *kleurpotlood op papier.* Collectie Speelhoven, Tienen en Diest. Museum Dr. Guislain, Gent

In de jaren 1940 werd creatieve therapie ingezet als een nieuwe vorm

van bezigheidstherapie. Het had tegelijkertijd een helend effect omdat tekenen en schilderen ziekmakende gedachten zichtbaar zouden maken. Men kon zo de zieke beter begrijpen. Vanaf de jaren 1960 werd de diagnostische functie verlaten en werd beeldend werken een non-verbale vorm van psychotherapie. Kunstenaars gingen in psychiatrische ziekenhuizen met de patiënten aan het werk en startten er een atelier, zoals Vincent Halfants deed vanaf 1969 in de psychiatrische ziekenhuizen van Tienen en Diest. De Collectie Speelhoven, die Halfants als archivaris en curator samenbracht, werd in 2018 aan het Museum Dr. Guislain geschonken. Jan Hoet (1936-2014) erkende het belang van de collectie door in 1989 werk van deze kunstenaars op te nemen in de tentoonstelling *Open Mind* in het Museum van Hedendaagse Kunst Gent.

D

Henry Darger, 200 Wound Guards, recto verso, ca. 1950-1969, aquarel en potlood op papier. Collectie Jan De Nul NV

Henry Darger (1892-1973) was vier jaar oud toen zijn moeder stierf. Hij werd in een instelling voor zwakzinnige kinderen geplaatst, waaruit hij als zeventienjarige wegvlocht. Vanaf de vroege jaren 1920 werkte hij als conciërge in een ziekenhuis. Na zijn dood ontdekte zijn huisbaas een saga van meer dan 15.000 pagina's: *The Story of the Vivian Girls in what is known as the Realms of the Unreal, of the Glandeco-Angelinian War Storm, caused by the Child Slave Rebellion*. Darger beschreef hierin de brute vervolging van de deugdelijke, onsterfelijke 'Vivian girls' door

de kwaadaardige 'Glandelinianen'. Ze worden gered door kapitein Henry Darger. Hoewel hij in zijn verhaal en bijhorende illustraties deze kleine meisjes probeert te beschermen, stelt hij ze bloot aan heel wat gruwelijkheden.

Ebergiste De Deyne, zonder titel, 1ste helft 20ste eeuw, foto.

Museum Dr. Guislain, Gent

De genretaferefen van broeder, pedagoog en fotograaf Ebergiste De Deyne (1887-1943) tonen in verschillende scènes hoe de leerlingen uit het Gentse Sint-Jozefinstituut zich in bepaalde situaties hoorden te gedragen. Het ging om dagelijkse activiteiten zoals schoenen poetsen, koffie malen en de krant lezen, maar ook om beroepen en de man-vrouwverhouding in een gezinscontext. De didactische foto's doen bijzonder statig aan en zijn tot in de kleinste details geregisseerd.

Jan De Maesschalck, *Untitled*, 2007, acrylverf en acrylmedium op papier.

Museum Dr. Guislain, Gent. Courtesy of Zeno X Gallery, Antwerpen

In 1921 schreef psychiater Walter Morgenthaler (1882-1965) een monografie over het werk van een van zijn patiënten, Adolf Wölffi (1864-1930): *Ein Geisteskranker als Künstler*. Op 35-jarige leeftijd begon Wölffi in het psychiatrisch ziekenhuis van Waldau te tekenen. Het resultaat: een totaal-kunstwerk van ongeveer 25.000 pagina's, bestaande uit tekeningen, teksten en muzikale composities.

Jan De Maesschalck (1958) confronteert in *Untitled* de cover van Morgenthalers boek met een iconische foto van Wölffi in zijn cel. Ook voor zijn

andere werken zoekt hij inspiratie in bestaande beelden. Hij selecteert, fragmenteert en interpreteert ze tot nieuwe, vaak melancholische taferelen.

Eric De Volder, zonder titel, s.d., potlood op papier. Archief Eric De Volder - Tania Desmet. Museum Dr. Guislain, Gent

Theatermaker Eric De Volder (1946-2010) hield zijn dromen bij in schetsen, telkens gedateerd en beschreven. Het onbewuste speelde een belangrijke rol in zijn werk. De Volder gebruikte 'de dans van de schaduw van het onbewuste' tijdens zijn creatieproces en beschreef die dromen als volgt: 'Zoals de zon een schaduw voor mij uitwerpt en die schaduw beweegt wanneer ik mij verplaats, zo stel ik me voor in mijn verbeelding dat ook mijn onbewuste een schaduw voor mij uitwerpt.' De Volders visie is geïnspireerd op een citaat van Carl Gustav Jung, die het onbewuste onder andere definieerde als 'al het toekomstige dat zich in mij voorbereidt en pas later tot bewustzijn zal komen'.

Ronny Delrue, Karel, 2001, mixed media. Collectie kunstenaar

In 2001 nodigde Jan Hoet twintig kunstenaars uit in Geel om in dialoog te treden met psychiatrische patiënten. Ronny Delrue was er een van. Hij ontmoette en portretteerde verschillende personen, waaronder Karel, die hem inspireerde tot meerdere portretten. In 2013, voor Hoets tentoonstelling *Middle Gate*, nam Delrue Karel opnieuw tot onderwerp. De portretten uit 2001 proberen niet zozeer 'de andere' uit te beelden, maar het andere in onszelf. Ze bewegen zich tussen verschijnen en verdwijnen, verhullen en onthullen.

Ze confronteren ons met dé mens, die in zijn onherkenbaarheid des te herkenbaar wordt.

Katharina Detzel, zonder titel (foto van Katharina Detzel met zelfgemaakte mannelijke pop), 1914, inv. nr. 2713a, reproductie. Prinzhorn Collection, University Hospital Heidelberg

In het psychiatrisch ziekenhuis van Klingenberg verzette Katharina Detzel (1872-onbekend) zich tegen de hiërarchische structuur waarin patiënten onderdrukt werden en onmenselijke strafmaatregelen moesten ondergaan. Door middel van haar verbeelding demonstreerde ze haar drang naar vrijheid. Ze maakte bijvoorbeeld sleutels uit hout en een menselijke figuur met vleugels. Naast de vele kleine poppetjes van brooddeeg verscheen ook deze levensgrote mannelijke pop uit zakken en stro.

Jean Dubuffet, L'art brut préféré aux arts culturels, 1949, Parijs. Museum Dr. Guislain, Gent

Jean Dubuffet (1901-1985) reisde in juli 1945 naar verschillende psychiatrische ziekenhuizen in Zwitserland, waar hij onder meer het werk van Adolf Wölfl zag. Na zijn terugkeer schreef hij een brief aan de schilder René Auberjonois waarin hij voor het eerst de term *art brut* gebruikte. Dit was het begin van een collectie die in 1976 onderdak kreeg in Lausanne als *Collection de l'Art Brut*. *Art brut* kende strikte grenzen, waarbij de biografie van de kunstenaar en zijn onbekendheid met de kunstwereld een belangrijke rol speelden. Dubuffet was op zoek naar een andere, authentieke, primitievere kunst waarmee hij een duidelijk standpunt kon innemen: hij

plaatste art brut tegenover *art culturel*. Maar door een dergelijke vlijmscherpe scheiding aan te houden, werden deze werken voor lange tijd opgesloten in een verstikkende term en angstvallig weggehouden uit de reguliere kunstwereld.

Albrecht Dürer, *Melencolia I*, s.d., gravure. Collectie Nauta, Rotterdam

De Homo melancholicus — het kwetsbare genie — werd in 1514 op een iconische manier vereeuwigd door Albrecht Dürer (1471-1528). De compositie wordt gedomineerd door een androgyn figuur met vleugels in de typische melancholische houding. Ze draagt een krans van waterplanten om uitdaging tegen te gaan, haar natuur was namelijk koud en droog. Aan haar riem draagt ze sleutels en een geldbeugel, verwijzend naar Saturnus, de god van de aarde. Ook het ongebruikte gereedschap op de grond verwijst naar hem. In *Melencolia I* toont Dürer de moderne kunstenaar, die niet langer enkel een ambachtsman is maar ook intellectuele arbeid verricht. Theorie en fysieke rust maken evenzeer deel uit van de artistieke praktijk.

E

Max Ernst, *Loplop présente*, 1931, collage, frottage, gouache en potlood op papier. Galerie Ronny Van de Velde, Antwerpen

Prinzorns *Bildneri der Geisteskranken* (1922) kon op veel interesse rekenen bij expressionistische en surrealistische kunstenaars. Zij zagen in de werken een authenticiteit en verbeeldingskracht die ze op dat moment niet in de gevestigde kunstwereld terugvonden. Max Ernst kocht het boek al in 1922 als

cadeau voor Paul Eluard. Tijdens zijn studies in Bonn in 1910-1914 woonde Ernst lezingen over psychiatrie bij en bezocht hij ook enkele psychiatrische ziekenhuizen. Verschillende van zijn werken kunnen vormelijk in relatie worden gebracht met werk van kunstenaars uit de Prinzhorncollectie, maar hij ontwikkelde vooral speciale technieken zoals frottage of collage om dit 'niemandslân' te proberen te betreden.

Max Ernst, *Une semaine de bonté*, 1934, collageroman, Editions Jeanne Bucher, Paris. Galerie Ronny Van de Velde, Antwerpen

Max Ernst (1891-1976) maakte verschillende collageromans, waarvan *Une semaine de bonté* uit 1934 zijn bekendste is. Hij combineerde hiervoor illustraties uit Victoriaanse romans, encyclopedieën, wetenschappelijke en natuurhistorische tijdschriften, postordercatalogi en andere boeken.

F

Johann Fischer, *Die Vollmicherzeugungen*, 1992, potlood en kleurpotlood op papier. Stichting Collectie De Stadshof. Museum Dr. Guislain, Gent

Johann Fischer (1919-2008) begon zijn artistieke carrière tijdens zijn opname in de psychiatrische instelling Gugging, bij Wenen. Hij maakte enkel tekeningen met potlood, geïnspireerd door zijn dagelijkse leven: scènes op de boerderij, planten en dieren... Zijn werk evolueerde: niet alleen ging hij steeds meer kleur gebruiken, ook de composities werden complexer. Zo kreeg het verhalende meer aandacht. De teksten die geschreven staan rond en tussen de figuren duiden wat er te zien is, maar

geven ook Fischers visie weer op religie en de maatschappij.

Christian Fogarolli, *The Value of Absence*, 2019, installatie.

Museum Dr. Guislain, Gent

De Italiaanse kunstenaar Christian Fogarolli (1983) bouwt aan een intrigerend oeuvre van installaties waarin psychiatrie en waanzin dikwijls centraal staan. Voor het Museum Dr. Guislain maakte hij nieuw werk, dat focust op de verbanden tussen het werk van pionier Joseph Guislain (1797–1860) en het denken van de Italiaanse psychiater en hervormer Franco Basaglia (1924–1980). De installatie, die bestaat uit de structuur van een huis bedekt met spiegels, staat symbool voor het hoofd. Binnenin zijn wetenschappelijke teksten van beide psychiaters te zien en authentieke labels van het Franco Basaglia archief in Gorizia. *The Value of Absence* symboliseert datgene wat bestaat, maar niet kan aangeraakt worden. Het creëert een continue lijn tussen verleden, heden en toekomst.

G

Madge Gill, zonder titel, s.d., Oost-Indische inkt op papier. Stichting Collectie De Stadshof. Museum Dr. Guislain, Gent

Gestuurd door de geest Myrminerest tekende Madge Gill (1882-1962) nachtenlang aan haar mysterieuze vrouwenfiguren. Het lijkt telkens om dezelfde vrouw te gaan, maar het is gissen wie ze portretteerde: zichzelf, haar moeder, tante of ongeboren dochter. Gills interesse en geloof in spiritisme werd gevoed door haar tante en is de drijfveer van haar artistieke creatie. Ze zag

Myrminerest als haar spirituele gids en inspiratie, maar door de dwangmatigheid werd deze geest ook als een last ervaren. Het grootste deel van haar werk bestaat uit zwart-wittekeningen, van postkaartformaat tot meterslange doeken. Gill produceerde een enorm oeuvre, dat pas na haar dood aan het grote publiek geopenbaard werd.

J.J. Grandville, Premier rêve. *Crime et expiation*, in: *Le magasin pittoresque*, 1847, Parijs. Galerie Ronny Van de Velde, Antwerpen

De Franse tekenaar J.J. Grandville (pseudoniem van Jean Ignace Isidore Gérard, 1803-1847) geldt als een van de belangrijkste illustratoren van zijn tijd en als voorloper van het surrealisme. In de eerste helft van de negentiende eeuw voorzag hij onder andere *Gullivers Reizen* en *Robinson Crusoe* van beelden en werd hij beroemd met zijn karikaturen. Zijn meest merkwaardige werk is *Un autre monde* (1844), waarin Grandville een imaginaire wereld schept waarin hij de eigen tijd kritisch onder de loep neemt. In *Crime et expiation*, een van zijn laatste tekeningen, die na zijn dood in *Le magasin pittoresque* gepubliceerd werd, illustreert hij het mechanisme van de droom, waarin de metamorfose een cruciale rol speelt.

H

Anton Heyboer, zonder titel, 1984, verf en vetkrijt op papier.

Privécollectie. Museum Dr. Guislain, Gent

Na een traumatiserend verblijf in een werkkamp tijdens de Tweede Wereldoorlog startte de artistieke carrière van Anton Heyboer (1924-2005).

Zijn werken zijn meer dan kunst. Hij creëerde een eigenzinnig universum, vertrekkend vanuit een zelfbedachte filosofische symboliek. Ze passen in een groter systeem om leven en mens te ordenen en Heyboers plaats in de wereld terug te vinden. De kunstenaar leidde een eigenzinnig leven samen met vijf vrouwen, waarbij de drang naar vrijheid centraal stond. Heyboer is bekend om zijn snelle schetsen en etsen met schrapere lijnen. Later in zijn carrière koos hij voor grote schilderijen, waarbij hij voor de eerste keer voluit met kleur experimenteerde.

William Hogarth, *Chaos of the Brain*, uit de reeks *A Rake's Progress*, 1795-1800, gravure door Thomas Cook.

Galerie Ronny Van de Velde, Antwerpen

Een van de bekendste afbeeldingen van geesteszieken uit de achttiende eeuw is de laatste van de acht gravures van William Hogarths (1697-1764) *A Rake's Progress* uit 1735. De reeks verbeeldt de acht stadia van verval van Tom Rakewell, een jongeman die erop los leeft en alle morele regels aan zijn laars lapt. Hij eindigt in Bethlem Hospital, in de volksmond ook Bedlam genoemd. Rakewell wordt op de bewuste gravure op de voorgrond afgebeeld, omgeven door acht mannelijke waanzinnigen. Hogarth geeft hier blijk van kennis van de belangrijkste psychiatrische syndromen van zijn tijd. Hij beeldt Toms medegevangenen op een karakteristieke manier uit, met identificeerbare diagnoses. Hoewel hij met herkenbare beeldtaal werkt, brengt hij een persoonlijk verhaal.

I

***Iconographie photographique de la Salpêtrière*, deel 2, 1877-1878, Parijs.**

Museum Dr. Guislain, Gent

Deze foto's van Augustine werden genomen in het Hôpital de la Salpêtrière in Parijs en gepubliceerd in *Iconographie photographique de la Salpêtrière*, dat verscheen van 1877 tot 1880. Deze jonge vrouw, die in 1875 op vijftienjarige leeftijd werd opgenomen, droeg een verleden van misbruik met zich mee. Ze ontsnapte uiteindelijk uit het gesticht verkleed als man. Augustine werd dikwijls gefotografeerd en opgevoerd, niet alleen wegens haar uiterlijk maar ook doordat haar symptomen zich in duidelijk begrensde acts demonstreerden. De kunstenaars van haar tijd waren geïnspireerd door de theatraliteit die ze tentoonspreidde tijdens de verschillende fases van de hysterische aanval.

J

Asger Jorn, zonder titel, 1958, mixed media op doek. The Phoebus Foundation, Antwerpen

De CoBrA-beweging bestond van 1948 tot 1951 en werd opgericht door kunstenaars uit Denemarken, België en Nederland. Ze wilden zich niet laten leiden door hun intellect, maar streefden naar een vrije, spontane manier van werken. De fantasie zou opnieuw centraal staan. Inspiratie vonden ze in kindertekeningen en werk van psychiatrische patiënten, maar ook in naïeve kunst, niet-westerse kunst, of zelfs in het eigen handschrift. Ze experimenteerden met materialen, technieken en uitdrukingsvormen en droomden van een

nieuwe maatschappij, waarin kunst er vóór iedereen was, maar ook dóór iedereen gemaakt kon worden.

Asger Jorn (1914-1973) was een van de oprichters van CoBrA. Hij liet zich voor vele werken inspireren door tekeningen en schilderijen van zijn zootje.

K

Justinus Kerner, *Kleksographien*, 1890, Stuttgart, Leipzig, Berlijn en Wenen.

Museum Dr. Guislain, Gent

Toen de Duitse dichter en arts Justinus Kerner (1786-1862) per ongeluk inkt morste op papier, zag hij plots intrigerende vormen in de inktvlekken. Dit inspireerde hem voor zijn boek *Kleksographien*, waarin hij zijn gedichten voorzag van illustraties gebaseerd op inktvlekken. Eind negentiende eeuw begonnen ook psychologen hierin interesse te krijgen, onder wie Alfred Binet die stelde dat de interpretatie van inktvlekken iets meer kon vertellen over de 'onvrijwillige verbeelding'. Het was Hermann Rorschach die er in 1921 zijn naam aan gaf. De rorschachtest is een voorbeeld van een projectietest, die ervan uitgaat dat dat wat een cliënt ziet in specifiek beelden ook iets vertelt over zichzelf.

Klaas Koopmans, 'Gerritsen' met curieuze hoofdtooi, 1959, potlood en waterverf op papier. Stichting Klaas Koopmans. Museum Dr. Guislain, Gent

Zoals de andere leden van het Friese kunstenaarscollectief Yn 'e Line schilderde Klaas Koopmans (1920-2005) vooral landschappen en mensen uit zijn omgeving in een expressionistische stijl. Naast zijn kleurrijke landschapsschilder-

ijen vallen ook zijn gestichtstekeningen op. Hij maakte ze tijdens zijn verblijven in verschillende instellingen. Hij deed het stiekem, omdat tijdens drie van de vier opnames tekenen en schilderen verboden werd wegens niet therapeutisch. Met gevonden materialen portretteerde hij zijn medepatiënten. De portretten inspireerden hem. Tegelijkertijd hielp het hem ook om een houding te vinden in de instellingen.

L

les ballets C de la B / Alain Platel, fragment uit: Sophie Fiennes, *VSPRS show and tell*, 2007.

Regisseur Alain Platel van les Ballets C de la B liet zijn dansers voor de voorstelling *vsprs* (2006) de filmpjes van Arthur Van Gehuchten bekijken. Hij was op zoek naar het spanningsveld tussen onbewust en superbewust, tussen ongecontroleerde bewegingen en de klassieke regels van de choreografie. Ook voor andere voorstellingen focuste Platel zich op de bewegingstaal van dit onbewuste: spasmen, stuipen en tics. Het spectrum van de bewegingen varieerde van knippen met de ogen of fronsen, over korte rukjes van de ledematen en schokkerige bewegingen, tot omvallen of een *silly walk*.

Marie Lieb, zonder titel (foto van de kamervloer), 1894, inv. nr. 1771/1, reproductie. Prinzhorn Collection, University Hospital Heidelberg

In het psychiatrisch ziekenhuis van Heidelberg werden in 1894 twee foto's genomen. De naam Marie Lieb stond op beide vermeld. Een van de foto's werd gepubliceerd in *Atlas und*

Grundriss der Psychiatrie (1902) van Wilhelm Weygandt (1870-1939), de assistent van Emil Kraepelin (1856-1926). Het bijschrift luidde: 'Patroon van figuren, door een manische vrouw uit stroken beddengoed op de vloer van haar kamer uitgespreid.' Vrouwen scheurden wel vaker hun ziekenhuis-kleren en lakens in stukken om er nieuwe kleren en andere zaken mee te maken. Marie Lieb (1844-onbekend) zou dit werk als een strategie kunnen hebben gezien om de machtsverhoudingen om te keren.

M

Marc Maet, *Zieke man, naar Albrecht Dürer, 1922, krijt en gouache op papier.*

Museum Dr. Guislain, Gent

In de jaren 1980 kende de schilderkunst een heropleving als reactie op de conceptuele kunst. Marc Maet (1955-2000) koos altijd resoluut voor de schilderkunst en verbond abstracte met figuratieve elementen. Hij experimenteerde met vilt, polyester en druktechnieken, maar altijd binnen het schildersdoek. Hij had een grote interesse voor filosofie, psychologie, psychoanalyse en alchemie. Ook de taal fascineerde hem mateloos. Vooral dubbelzinnigheden, de letterlijke betekenis van woorden en het spel met Franse uitdrukkingen zijn een terugkerend gegeven in zijn werk.

Make A Picture Story, 1952, test.

Museum Dr. Guislain, Gent

De Make A Picture Story test (MAPS) werd in 1947 ontwikkeld als een variant op de Thematische Apperceptie-test (TAT), een projectieve test die gebruikt kan worden bij persoonlijkheids-

onderzoek, als aanvulling op vragenlijsten en interviews. De test wordt soms ook gebruikt in een therapeutische setting om zaken waar moeilijk over gesproken kan worden aan het licht te brengen. De test evocert een theater, met 22 achtergronden en 67 figuren, waarmee de patiënt scènes kan opstellen. Achtergronden zijn onder meer een woonkamer, een straat, een droom, een brug, een woud en een grot. De figuren hebben verschillende gezichtsuitdrukkingen, houdingen en zijn aangekleed of half aangekleed.

Alphonse Mucha, *Théâtre de la Renaissance, Sarah Bernhardt, La Samaritaine, 1897, affiche.*

Letterenhuis, Antwerpen

Jean-Martin Charcot (1825-1893), arts in het Hôpital de la Salpêtrière in Parijs en gespecialiseerd in hysterie, gaf tweemaal per week college. Op dinsdagochtend presenteerde hij gevallen van hysterie in een amfitheater dat plaats bood aan vierhonderd toeschouwers. Het publiek bestond niet enkel uit medici, maar ook schrijvers, acteurs en de beau monde sloten aan. Een van de toeschouwers was actrice Sarah Bernhardt (1844-1923), die zich voor haar rollen inspireerde op de hysterische bewegingen. Sigmund Freud (1856-1939) was naar eigen zeggen 'betoverd' toen hij haar in 1885 in het stuk *Théodora* van Victorien Sardou had gezien. Ze was een ster die goed had gekeken naar die andere ster, Augustine, die op haar beurt al snel '*Sarah Bernhardt de la Salpêtrière*' werd genoemd.

N

Leo Navratil, *Schizophrenie und Kunst. Ein Beitrag zur Psychologie des Gestaltens*, 1965, München.

Museum Dr. Guislain, Gent

Psychiater Leo Navratil (1921-2006) startte in 1954 met tekensten voor zijn patiënten in het psychiatrisch ziekenhuis Maria Gugging, in de buurt van Wenen. Hij gaf hen de opdracht om een menselijke figuur in potlood te tekenen op een blad papier van postkaartformaat. Al snel merkte hij de kwaliteit van vele werken op en startte met een vorm van creatieve therapie. Een aantal patiënten viel hem op, onder wie Johann Hauser, August Walla en Oswald Tschirtner. Eind jaren zestig bevestigde Jean Dubuffet dat het werk van deze kunstenaars tot art brut gerekend kon worden. In 1981 richtte Navratil in een vrijgekomen paviljoen het Centrum voor Kunst en Psychotherapie op, waar patiënten samenwoonden en werkten. Psychiater en kunstenaar Johann Feilacher volgde Navratil in 1986 op en veranderde de naam van het centrum in Haus der Künstler.

P

Hans Prinzhorn, *Bildneri der Geisteskranken*, 1922, Berlijn.

Museum Dr. Guislain, Gent

Hét boek dat kunst van psychiatrische patiënten een podium gaf, was *Bildneri der Geisteskranken* (1922) van Hans Prinzhorn (1886-1933). Deze Duitse psychiater en kunsthistoricus werd in 1919 in het psychiatrische ziekenhuis van Heidelberg aangeworven om de kleine bestaande collectie werken van psycho-

tische patiënten uit te breiden en er een studie over te maken. Hij schreef ziekenhuisdirecteurs uit verschillende landen aan op zoek naar originele werken die spontaan waren ontstaan, en bracht een collectie bijeen van bijna 5000 werken van meer dan 400 patiënten. Hij adviseerde de directie ook om patiënten die wilden tekenen te voorzien van het nodige materiaal. In de brief stond dat het de bedoeling was om een deel van de werken in een museum te hangen.

R

Heinrich Reisenbauer, *Pakete*, 1990, oliekrijt op papier. Stichting Collectie De Stadshof. Museum Dr. Guislain, Gent

In zijn zoektocht naar orde en regelmaat creëert Heinrich Reisenbauer (1938) repetitieve werken met alledaagse objecten en soms ook mensen als onderwerp. Of het nu gaat om appels, lucifers of trompetten, telkens worden ze netjes in rijen en kolommen op papier gezet. Gelijkend maar nooit identiek. Zijn handtekening prijkt keurig onderaan zijn werken. Lange tijd hield Reisenbauer het bij kleine tekeningen in potlood, maar sinds hij zijn angst voor het definitieve van stift- en verflijnen heeft overwonnen, waagt hij zich aan grote doeken.

Jasper Rigole, *In Search of a Place on the Art Market, I Decided to Become a Painter. Part 1: Early Drawings 1983-1985*, 2008, acht tekeningen op papier en video. Collectie kunstenaar

Omdat met kinderen volgens psychoanalytici als Melanie Klein vóór een bepaalde leeftijd nog niet gewerkt kon worden met vrije associatie, werd

gekozen voor een spelomgeving. Door middel van objecten en tekenmateriaal kon het kind contact maken met de therapeut. De tekening werd een belangrijk communicatiemiddel. In 2008 besliste Jasper Rigole (1980) om een bundel van zijn eigen kindertekeningen voor te leggen aan een psychologe gespecialiseerd in deze materie. Hij vertelde haar niet dat het zijn eigen tekeningen waren. De psychologe kwam tot hypotheses met als terugkerend vermoeden dat het ging om een jongen die vaak sombere en atypische kleuren gebruikte, wat op een licht depressieve toestand zou wijzen. Een andere mogelijkheid was dat hij kleurenblind zou zijn.

Félicien Rops, *La tentation de Saint Antoine*, 1887, ets door François Courboin, inv. G E0839.

Musée Félicien Rops, Province de Namur

Sigmund Freud (1856-1939) schreef in *Der Wahn und die Träume in W. Jensens 'Gradiva'* (1907) dat kunstenaars interessante bondgenoten zijn wier getuigenis we met veel aandacht moeten waarderen omdat ze kennis hebben over zaken 'in de hemel en de aarde'. De prent *La tentation de Saint Antoine* van Félicien Rops (1833-1898) illustreerde volgens Freud zijn theorie over de verdringing. Wat het werk onderscheidt van andere voorstellingen van de Heilige Antonius is dat de zonde – de vrouw – aan het kruis verschijnt in dezelfde houding als Christus, terwijl 'andere schilders, die niet zo'n indringend psychologisch inzicht hadden' de zonde altijd in een uitdagende houding *naast* de Verlosser plaatsten. Volgens Freud zou Rops zich bewust zijn geweest van het feit dat wat verdrongen is

(de seksualiteit) altijd zal terugkeren in wat verdrongen heeft (de godsdienst).

S

Schilderatelier, Militaire oefeningen en Fanfarevereniging Hospice Guislain, 1887, foto. Museum Dr. Guislain, Gent

Joseph Guislain schreef in *Traité sur l'aliénation et sur les hospices des aliénés* (1826) enkele ideeën neer over esthetica en geestesziekte. Hoewel de patiënt baat heeft bij het creëren, kan hij volgens hem nooit 'echt' met kunst bezig zijn. Een té moeizame creatieve zoektocht zou zijn fragiele geest nog meer vertroebelen. Ook een zekere aanleg is noodzakelijk. Hij liet patiënten schilderen, het liefst in de buitenlucht, omdat de schoonheid van de natuur hen zou kunnen afleiden van hun ziekte. Ook muziek kon een rol spelen, maar enkel deze 'die gemaakt wordt met een beperkt aantal instrumenten en die vlugge, lichte en aangename schokjes teweegbrengt, de meest geschikte zijn bijvoorbeeld de marsen, de wals, de volksdansen en andere muziekstukken van dezelfde aard'.

Harald Szeemann, *Documenta 5*, 1972.

Kunstenbibliotheek - Hogeschool Gent

De Zwitserse curator Harald Szeemann (1933-2005) streefde naar een totaalkunst, een *Museum der Obsessionen*, waar kunst en leven verstrengeld waren tot één geheel en waar het proces belangrijker werd dan het product. Hij bracht art-brutkunstenaars samen met erkende kunstenaars, en combineerde hun werken met documentair materiaal en objecten, maar bijvoorbeeld ook met volkskunst. Hij gebruikte de titel van

het boek van Hans Prinzhorn (*Bildneri der Geisteskranken*) als naam van een van de secties van zijn *Documenta 5* in Kassel, waarin onder meer de cel van Adolf Wölfli was gereconstrueerd. Szeemann gebruikte ook de term 'individuele mythologieën' voor kunstenaars die geen bepaalde stijl of kunstrichting volgden, maar hun eigen mythologie in het leven riepen.

T

Toren van Eben-Ezer, 2005, maquette. Bozar, Brussel.

Museum Dr. Guislain, Gent

Tussen 1948 en 1963 werkte Robert Garcet (1912–2001), een steenhouwer, samen met familie en vrienden aan een toren van zo'n 20 meter hoog. Deze toren van Eben-Ezer, na de Tweede Wereldoorlog gebouwd in Eben-Emael in het noorden van Luik, is een symbool voor vrede en gericht tegen alle vormen van geweld. De naam verwijst naar de plaats waar Samuel volgens de Bijbel in 1038 v.C. een steen oprichtte als symbool voor de overwinning van de Israëlieten op de Filistijnen. Garcet deed ook geologisch, paleontologisch en archeologisch onderzoek en formuleerde theorieën over de oorsprong van de mens. Door zijn pacifistische boodschap ontving hij vele gasten. Ook vandaag kan de toren bezocht worden.

Oswald Tschirtner, *Eine Sardinienbüchse*, 1971, inkt en gouache op papier.

Stichting Collectie De Stadshof. Museum Dr. Guislain, Gent

Het werk van Oswald Tschirtner (1920–2007), die vanaf de jaren zestig begon te tekenen, valt op door eenvoud.

Zijn figuren bestaan uit een hoofd en twee armen en benen. Ze kijken meestal naar links en zijn ontdaan van kledij en elk kenmerk dat hen van elkaar zou kunnen onderscheiden. Tschirtner schrijft de titel van het werk bovenaan, en die klinkt meestal even minimalistisch als zijn stijl. Naast mensen vloeien ook *Ein Buch*, *Eine Banane*, *Ein Hut*, *Eine Windmühle* en zelfs *Ein Punkt* uit zijn pen. Af en toe vult hij zijn contouren op met zuivere kleuren, steeds met dezelfde gevoeligheid op het blad gebracht. Hoewel zijn onderwerpen tot de essentie zijn gereduceerd, zien we ontegensprekelijk *zijn* essentie, waardoor we de dingen plots op een andere manier gaan bekijken.

V

Arthur Van Gehuchten, zonder titel, 1900–1910, film.

Museum Dr. Guislain, Gent

Begin twintigste eeuw begon de Belgische neuroloog Arthur Van Gehuchten (1861–1914) met het systematisch filmen van zijn patiënten. Dit resulteerde in korte opnames van 1 tot 2 minuten, die hij tijdens zijn lessen en lezingen als illustratiemateriaal gebruikte. Van Gehuchten was een wereldautoriteit in de neuroanatomie en werd de eerste professor neurologie aan een Belgische universiteit. Zijn films getuigen van een variatie in cinematografie. Zo gebruikte Van Gehuchten verschillende camera-hoeken, close-ups om bepaalde reflexen in beeld te brengen en longshots om de loophouding en de gang van de patiënten te tonen.

W

August Walla, *Christus wird vom Satan versucht, s.d., oliekrift op papier.*

Stichting Collectie De Stadshof. Museum Dr. Guislain, Gent

August Walla's (1936-2001) tekeningen zijn doorspekt met symbolen en woorden. De hamer en sikkel en de swastika zijn motieven die verwijzen naar de bezetting van Wenen door het nazi- en Sovjetregime tijdens zijn kindertijd. Walla's werken roepen een eigen mythologie op vol engelen, goden en demonen. Hij vulde zijn tekeningen aan met zelsamengestelde woorden: hij vermengde Duits met andere talen, soms begrijpelijk, soms niet. Deze woorden nemen een prominente plaats in zijn werk in. Met een arsenaal aan materialen geeft Walla zijn gedachten vorm: op papier, op muren, in klei, met krijt, verf of stift. We zien een variatie aan kleuren en vormen, de ene keer monumentaal, de andere keer passend in een hand.

Adolf Wölfli, *Selbstdarstellung, ca. 1915-1930, kleurpotlood en potlood op papier.* Privécollectie.

Museum Dr. Guislain, Gent

Het levenswerk van Adolf Wölfli (1864-1930) bestaat uit verschillende delen. In *Von der Wiege bis zum Graab* (1908-1912) wordt in 3000 pagina's zijn imaginaire autobiografie verteld. Hij transformeert zijn ellendige jeugd in een fantastisch verhaal, waarin het kind Doufi de wereld rondreist vergezeld door familie, vrienden en de Zwitserse jacht- en natuurvereniging. In 752 illustraties verschijnen onder meer fictieve landkaarten, paleizen, kelders, kerken,

koningen, koninginnen en sprekende planten. In een tweede deel vindt hij de kosmos opnieuw uit en geeft deze de naam Skt. Adolf-Riesen-Schöpfung (St. Adolf-Reuze-Creatie). Zelf kroont hij zich tot Skt. Adolf II. Zijn tekeningen worden bevolkt door figuren met een oogmasker, omgeven door muzieknoten, tekstfragmenten en felgekleurde ornamenten.

MACHT EN ONMACHT

A

Anoniem, zonder titel, begin 20ste eeuw, potlood op papier. Stichting Collectie

De Stadshof. Museum Dr. Guislain, Gent

Geneesheer-directeur J.H. Plokker (1907-1976) was toonaangevend in zijn aandacht voor beeldend werk van psychiatrische patiënten. Zijn publicatie *Geschonden beeld. Beeldende expressie bij schizofrenen* (1962) behandelt vier bijzondere tekeningen van een anonieme patiënt. Plokker detecteert een 'quasi-diepzinnigheid, die alleen maar leegte verbergt'. Naast vreemde figuren en raadselachtige spreuken tonen de werken ook bijzondere machtsrelaties en autoriteitsfiguren, zoals een arts en een rechter. Tegenover een imposante rechter zit een groep figuren met opvallende uiterlijke kenmerken, zoals haar in de vorm van een klauw of een neus getekend als een vogel.

Antipsychiatrie, jaren 1960-1970, tijdsdocumenten. Museum Dr. Guislain, Gent

In de jaren 1960 schudde de antipsychiatrie de psychiatrie door elkaar. Antipsychiaters zochten de oorzaak van geestesziekte niet in de hersenen, maar in zieke sociale relaties. De autoriteit van de alwetende psychiater werd in vraag gesteld. De antipsychiatrie kwam tot nieuwe inzichten en experimenteerde met therapeutische gemeenschappen als alternatief voor de klassieke psychiatrische kliniek, die werd gezien als een instrument voor sociale controle. De meeste experimenten waren vrij radicaal en gingen uiteindelijk ten onder, maar

de antipsychiatrie heeft wel de hedendaagse psychiatrie mee vormgegeven door verder te kijken dan het zuiver medische.

Pierre Aveline, naar Cornelis Visscher, La folie, 1737, gravure. Collectie Nauta, Rotterdam

Deze bijzondere gravure van de Franse graveur Pierre Aveline (1656-1722) toont een monkelende, blonde, androgynse figuur, gekleed in een dierenhuid, met in de linkerhand een kap met veren en belletjes en in de rechterhand, achter de rug, een masker. De jongen kijkt de toeschouwer recht in de ogen. Onder de gravure staat: 'De waanzin. Hoeveel nieuwsgierigen, gehaast om me te zien, zouden, als ze me zien, geen spiegel meer nodig hebben!' De nar houdt de toeschouwer een figuurlijke spiegel voor en ontsluit, net vanuit die positie, een kritische waarheid over iedereen die hoger op die ladder staat.

B

Bart Baele, The Angel of Death Dissecting the Artist, 2006, olie op doek. Museum Dr. Guislain, Gent

Woorden als *la clinique, docteur mental, suicide, médecin* zijn vaak te lezen in het werk van Bart Baele (1969). Zijn schilderijen, tekeningen en foto's leiden de toeschouwer binnen in een wereld waarin pijn en lijden voelbaar worden. Afbeeldingen van bloed, vuur en gekwetste lichamen combineert hij met religieuze tekens, harten en Afrikaanse motieven. Bart Baele geeft

zichzelf de titel *docteur mental*. Als een engel-priester staat hij achter een soort altaar, de kelk en het kruisbeeld voor zich: de macht van de psychiater als rechter die beslist over het leven van de patiënt.

Brief, 1983, reproductie. Archief Ludo Serrien, Werkgroep Bijzondere Jeugdzorg (1972-1985)

In december 1983 schrijft een jongen een openhartige brief naar een advocaat. Hij verblijft in een jeugdinstelling en brengt de harde omstandigheden onder woorden: 'als je niet kunt slapen dan kletsen ze tot ge in slaap valt', 'als je een brief stuurt dan wagten ze tot er geen post is', 'Zo, advocaat dat doen ze voor niets!'.

In de jaren 1970 en 1980 zorgden schandalen voor groeiend protest. Het geloof in instituten zoals jeugdinstellingen, scholen, gevangenissen en psychiatrische ziekenhuizen werd ontmanteld. Het idee van maakbaarheid door disciplineren werd door een brede tegenculturele beweging ter discussie gesteld. De Werkgroep Bijzondere Jeugdzorg (WBJ), gestuurd door Ludo Serrien en Jos Goossens, werkte een schrijnend zwartboek uit: een aanklacht tegen een ziek jeugdzorgbeleid. Het was de aanzet voor een nieuw debat over de hulp voor geplaatste jongeren, kinderrechten en de ontwikkeling van het Vlaams sociaal werk.

Briefjes geschreven door patiënt en gevonden tussen houten balken in Guislainziekenhuis, jaren 1960, potlood en inkt op papier. Museum Dr. Guislain, Gent

Deze kleine, gevouwen stukjes

papier (van sigarenbandjes of chocoladerepen) werden gevonden in de kieren en barsten van de houten balken in een van de zalen van het Guislaingesticht. Op de achterzijde staan verschillende boodschappen in hetzelfde handschrift, maar de naam van de auteur ontbreekt. Het is gissen naar de betekenis van boodschappen als 'eerlijk komt alles uit', 'de waarheid zeggen' en 'hersentjes hersentjes hersentjes'. Ze vertellen veel en weinig tegelijk. De achterzijde van het inpakpapier om een chocoladereep kan niet blootleggen welke regels bepaalden wat gezegd kon worden, maar het maakt wel tastbaar dat die regels er waren en dat ze hun macht uitoefenden.

D

Steven De Batselier en Passage 144, s.d., film.

Museum Dr. Guislain, Gent

De Leuvense criminoloog en psycholoog Steven De Batselier (1932-2007) stond bekend als een dwarsligger. Meer dan eens kwam hij in conflict met gezagsfiguren. Hij startte met Passage 144, een kleinschalige leefgemeenschap voor psychiatrische patiënten die een alternatief moest bieden voor de hiërarchische en anonimiserende psychiatrische instellingen. De Batselier bekritiseerde de gangbare psychiatrie en stelde behandelingen als elektroshocktherapie ter discussie. Zijn werk werd sterk geïnspireerd door de Schotse psychiater Ronald Laing en de Nederlandse psychiater Kees Trimbos.

Herman Derive, zonder titel, s.d., bloed op papier. OPZ Geel

Herman Derive (1899-1957) was een

kostganger in Geel. Hij maakte verschillende tekeningen, soms met eigen bloed, die een eigen geheimzinnige taal hanteren. Hij noemde ze *Des extraits* (sic) *de la Sainte Ecriture*. Derive was kritisch voor het Geelse systeem van gezinsverpleging, zoals de Geelse arts Frits Sano neerschreef: ‘Herman Derive beweert dat kostgevers niet genoeg betaald worden voor hetgeen zij aan hunne zieken moeten geven. Hij gaat de straten rond om geld te vragen. Aan de personen die hem geld geven, geeft hij een zelfgemaakte penning met daarop de hamer en sikkel van de communisten.’

Tim Dirven, uit de reeks *Gheja*, 2001, foto. Museum Dr. Guislain, Gent

In de reeks *Gheja* (2003) toont fotograaf Tim Dirven (1968) de povere gezondheids- en ziekenzorg in Oost-Europa. De beelden vormen het verslag van zijn tweede bezoek aan deze instelling in hartje Roemenië. De levensomstandigheden waren er schrijnend. Dirven benaderde de situatie uiterst respectvol en ontdekte bij de bewoners hoop en sereniteit. Zo ontstond er een uniek contact met de patiënten, bij wie geloof een grote rol speelde.

Karel Frans Drenthe, zonder titel, 2de helft 20ste eeuw, Oost-Indische inkt op papier. Museum Dr. Guislain, Gent

Het werk van de Nederlandse auteur en kunstenaar Karel Frans Drenthe (1921-onbekend) is een nietsontziende kritiek op de machtsstructuren in de ‘krankzinnigenverpleging’ die hij als patiënt ervoer. Het laat zich bekijken als een vroege uiting van de antipsychiatrische golf. De cartooneske werken gros-

sieren in galgenhumor, letterlijk soms, zoals in de dwarsdoorsnede van de psychiatrische begraafplaats, waar onder elke anonieme zerk drie doodskisten begraven liggen.

Drenthe waarschuwde voor de mogelijke reacties op zijn werken: ‘Ik druk u amechtig op het hart om ABSOLUUT immuun te blijven voor de zogenaamd pertinente beweringen van medici die verklaren dat de getekende dwangmiddelen ouderwets en middeleeuws zijn. Vlieg er niet in. Al komen er hoogleraren bij te pas. Door dik en dun zullen de gezamenlijk publicatie ervan trachten te verhinderen. De dwangmiddelen zijn hedendaags en ALGEMEEN.’

Dwangmoffen, 19de eeuw, leder.

Museum Dr. Guislain, Gent

In 1815 bevrijdden Petrus Jozef Triest en zijn Broeders van Liefde de geesteszieke mannen in het Gentse Geeraard de Duivelsteen van hun boeien. Dat betekende een eerste stap naar een humanere behandeling en begeleiding van mensen die tot dan door de maatschappij werden verstoten. In het Hospice Guislain (1857) zette Joseph Guislain (1797-1860) meer menswaardige middelen in, met zachtere materialen, zoals lederen riemen om patiënten te fixeren, dwangmoffen en met kussens beklede dekselbedden. Tot vandaag blijven er dwangmiddelen in gebruik, zoals de isolatiekamer en kalmerende medicatie.

F

Michel Foucault, *Folie et déraison*, 1961, Parijs. Museum Dr. Guislain, Gent
Michel Foucault (1926-1984) schreef

met *Folie et déraison* (1961), later ook gepubliceerd met als titel *Histoire de la folie à l'âge classique*, een van de meest invloedrijke werken over de geschiedenis van de psychiatrie. Hoewel zijn opvattingen betwist worden, blijft zijn werk over de verbinding van macht en kennis in vertogen belangrijk. Zijn geschiedenis van de waanzin biedt een kritische kijk op de zelfverklaarde vooruitgang van de psychiatrie. Hij legt de machtsdynamiek bloot en beargumenteert hoe de uitsluiting van de waanzinnige een fundamenteel aspect is van de wijze waarop de westerse samenleving functioneert.

G

Gianni Berengo Gardin, uit de reeks *Morire di classe*, 1968-1969, heliogravure. Museum Dr. Guislain, Gent

In de jaren 1960 begon Franco Basaglia, directeur van het psychiatrisch ziekenhuis van Gorizia in Italië, met de hervorming van zijn instelling. Hij verwijderde de hekken en muren rond het gebouw, introduceerde vergaderingen met patiënten en pleitte voor een meer menselijke zorg. Hiermee stond hij aan de wieg van de antipsychiatrie, die de patiënt niet als een passief maar als een actief individu zag. In 1978 slaagde hij erin om Wet 180 te laten goedkeuren, met als doel de sluiting van alle psychiatrische ziekenhuizen in Italië. Een proces dat een twintigtal jaar in beslag zou nemen. Een boek dat een belangrijke bijdrage leverde aan die beweging, was *Morire di classe* van Carla Cerati (1926-2016) en Gianni Berengo Gardin (1930), aan wie Basaglia in 1968 vroeg om het leven in Gorizia en in andere Italiaanse

psychiatrische ziekenhuizen te fotograferen.

Gekkenkrant, 1977, jaargang 3, papier. Vereniging Canon Sociaal Werk, Amsterdam. Museum Dr. Guislain, Gent

De Gekkenkrant (1973-1981) presenteerde zich als een kritisch tijdschrift 'voor en door gekken' en functioneerde als een creatieve praktijk met een hoog doe-het-zelfkarakter. De krant werd een mijlpaal in het traject naar de toegewomen mondigheid en inspraak van patiënten met betrekking tot de organisatie van de (instellings)psychiatrie. In de krant verschenen de meest uiteenlopende bijdrages, soms schrijnend, soms carnavalesk, soms experimenteel, zoals die van PyQuRus, nom de plume van Ir. P. Kuperus. Hij communiceerde in een eigen taal. De Nederlandse criticus Jacq Vogelaar schreef over die teksten: 'Door zich de taal toe te eigenen of in te lijven — of haar verduisterend: stelend wat hun heeft toebehoord of ontzegd is — ontstaat er een taal (een eigen taalwereld) in de taal.'

H

Hangstoel gebruikt tijdens de prenatale psychodynamiek, s.d., rotan.

Museum Dr. Guislain, Gent

Bij de prenatale psychodynamiek wordt het geboortetrauma gezien als de basis van psychoses. De therapie werd toegepast in Passage 144, een kleinschalige therapeutische leefgemeenschap opgericht door Steven De Batselier (1932-2007). In een hangstoel werden bewoners gewiegd als een baby in de moederschoot.

David Horvitz, *Sad, Depressed, People*, 2012, muurpapier, New Documents, Los Angeles. Courtesy the artist & ChertLüdde, Berlin

In de reeks *Sad, Depressed, People* verzamelt de Canadese kunstenaar David Horvitz (1982) beelden uit online databanken die opduiken bij het invoeren van die zoekterm. Opvallend is de terugkerende pose van de handen die het hoofd afschermen. Ze hebben enerzijds een duidelijke connotatie. Anderzijds zijn het lege betekenaars die getuigen van een zekere oppervlakkigheid omdat ze ingezet kunnen worden in verschillende contexten. Het werk biedt een kritische blik op de verspreiding en commercialisering van beelden zoals die die te maken hebben met geestelijke gezondheid.

Wolfgang Hueber, *Du Schwein*, 1988, potlood en verf op doek. Stichting Collectie De Stadshof. Museum Dr. Guislain, Gent

De Duitse kunstenaar Wolfgang Hueber (1950-2008) leefde sinds 1985 onafgebroken in een psychiatrisch ziekenhuis. Hij maakte snelle schetsen van figuren en gereedschap, en kleurde ze nadien in. Hij gebruikte alledaagse, metalen gebruiksvoorwerpen, die hij demonteerde, versmolt en transformeerde in gestileerde wapens, vaak pistolen of messen. Hueber maakte een opdeling van beelden in drie categorieën: de ware, de werkelijk ware en de leugenachtige beelden. *Du Schwein*, een schilderij waarop een dokter te zien is die een patiënt pijn wil doen, hoort bij de groep van ware beelden.

Jozef Hutse, zonder titel, 2de helft 20ste eeuw, foto. PC St-Jan Baptist, Zelzate

Jozef Hutse verbleef tussen 1964 en 1994 als patiënt in het psychiatrisch ziekenhuis Sint-Jan Baptist in Zelzate. Gedurende dertig jaar legde hij zijn wekelijkse uitstappen naar Gent en in de buurt van de instelling op foto vast. Hij fotografeerde graag onbekende mensen die toevallig zijn pad kruisten. Van elk beeld hield hij nauwkeurig bij waar en wanneer het genomen was. Hutse maakte daarbij ook persoonlijke aantekeningen.

K

***Kindergevangenis*, 1975, film.**

Centrum voor Info en Actie vzw, jeugdclub tien twen Ninove, Toneelboetiek Gent, Werkgroep Bijzondere Jeugdzorg

De film *Kindergevangenis* (1975), gebaseerd op ware feiten, is een aanklacht tegen de wanpraktijken in jeugdinstituten. In een Medisch Pedagogisch Instituut verblijven kinderen in moeilijke omstandigheden. De opvoeders werken hard en zijn onderbemand. Toch heeft de directrice alle vertrouwen in haar pedagogische aanpak. Wanneer een instellingskind wegvlucht en even later door de politie gevat en neergeschoten wordt, breekt een opstand uit. Opgehitst door een voorstelling van Vuile Mong en zijn Vieze Gasten keren de kinderen en de opvoeders zich tegen het instellingsregime.

Klaas Koppe, uit de reeks over het congres *Strategie van de kleinschaligheid* in Leuven, met onder meer Steven De Batselier en Ronald Laing, 1981, foto.

De Nederlandse fotograaf Klaas Koppe (1948) woonde in september 1981

in Leuven het congres *Strategie van de kleinschaligheid* bij. Kritische psychiaters van over heel de wereld, zoals Ronald Laing, Kees Trimbos, Félix Guattari, Steven De Batselier, David Cooper, Vincenzo Caretti, kwamen samen om de toekomst van de antipsychiatrische beweging uit te tekenen. Er werden algemene politieke stellingnames besproken die verband hielden met de psychiatrie, maar er kwamen ook nieuwe vormen van therapie aan bod, zoals prenatale diepzeeduiktherapie. Het werd een tumultueus congres. Meegereisde patiënten namen te pas en te onpas het woord, en hoewel de inspraak van patiënten tot de kern van het antipsychiatrische gedachtegoed behoorde, werd uiteindelijk toch ingegrepen. Er werd gerevolteerd tegen het te grootschalige congres, grote groepen verlieten meermaals het auditorium. Het congres bood zo, achteraf beschouwd, een beeld van de nadagen van een revolutionaire beweging.

M

Eric Manigaud, *Klinikum Weilmünster #6, 2010, potlood en grafiet op papier.*

Collectie kunstenaar, St-Etienne. Courtesy Gallery FIFTY ONE

De Franse kunstenaar Eric Manigaud (1971) staat bekend om zijn hyperrealistische potloodtekeningen, geïnspireerd op bestaande historische beelden. De foto's uit de Weilmünster-albums, een vroegtijdigste-eeuwse collectie portretten van patiënten uit de Duitse Weilmünsterkliniek, waren bedoeld om ziektebeelden te inventariseren. Vandaag voelen we vooral een spanning tussen de wetenschappelijke

blik en het zichtbare leed van de patiënt. Twee handen houden een jonge vrouw in bedwang. De mond van de patiënte verstart en ze staart in de verte. Het gefotografeerde subject wordt onderworpen aan de registrerende blik van de fotograaf, maar haar emoties kunnen niet uitgeschakeld worden. In verschillende portretten duiken angst, kwaadheid of radeloosheid op. Wat is emotie of verzet en wat is ziektebeeld?

Hugo Minnen, uit de reeks *Een gelaat van Geel, 1978-1980, foto.* AGB Cultuur Geel, Cultuurcentrum de Werft

Tussen 1978 en 1980 fotografeerde Hugo Minnen (1938) de unieke, wereldwijd bekende Geelse gezinsverpleging. Psychiatrische patiënten worden er in gastgezinnen opgevangen, een eeuwenoude traditie die als het ware een alternatief vormt voor de psychiatrische instelling. De huidige tendens waarbij 'vermaatschappelijking van de zorg' centraal staat, lijkt in de Geelse traditie een voorloper te kennen, hoewel het aantal kostgangers in Geel sterk terugloopt, en dat was ook al het geval ten tijde van Minnens reeksen. Minnen fotografeerde de kostgangers in hun huiselijke omgeving en had daarbij vaak aandacht voor sprekende details.

T

Tuchtregister en clandestiene briefjes uit het Rijksopvoedingsgesticht Brugge, jaren 1920 en 1930, papier. Rijksarchief Brugge

In 1927 werd het Rijksopvoedingsgesticht voor 'lastige' of 'weerspannige' meisjes ondergebracht in de gebouwen van een oude Brugge vrouwengevangene-

nis. De cellen werden aangepast als kamertjes, de tralies herbevestigd. Het tuchtregister met lijsten van opgelegde straffen en de reden tot straf toont alledaagse vormen van verzet, zoals het breken van ramen of meubels in de kamer, uitdagend gedrag, het zingen van opruiende liederen, diefstal en ontsnappingspogingen. Een veel voorkomende reden voor straf waren de 'billets clandestins', briefjes die heimelijk uitgewisseld werden. Op elke papier-snipper die ze konden bemachtigen, schreven de meisjes over hun emoties, hun verlangens en toekomstplannen. Sancties waren de strafcel, een douche of een regime op water en brood.

V

Jean Vigo, *Zéro de Conduite*, 1933, film

De Franse avant-garde cineast Jean Vigo (1905-1934) maakte met *Zéro de Conduite* een anarchistische prent over een groep kinderen die rebelleren tegen de tirannieke praktijken in een kostschool. Er gelden strenge gedragscodes en een 'nul voor gedrag' heeft zware gevolgen. De scène toont de leerlingen aan de vooravond van de opstand: de kussens worden in de slaapzaal in het rond gezwaaid en er wordt een optocht gehouden. Op een poëtische manier verbeeldt Vigo maatschappijkritische reflecties over pedagogische systemen. Door de antiautoritaire boodschap werd de film een tijd verboden in Frankrijk.

Help ons mee papier te besparen en

leg deze gids terug

voor een volgende bezoeker.

Je vindt alle teksten
op onze website.